

1924-50

ھەر جۈزىنىڭ اەئبە كىچىلەرى بىرىگىندەرا

N 84

4 جلدق مەكتەب اۋچىن

پىراگرامما

СРЕДНЕ-АЗИЯТСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО

Ташкент, 1924 г.

اورتا-آزىيا دۆلەت باسما
سوز تارقاتقى مەكتەپسى
تاشكەنت 1924 نىڭى جىل.

(15)

ПРОГРАММА 4-х летней ШКОЛЫ

I и II часть.

на киргизском языке.

СРЕДНЕ-АЗИАТСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Ташкент. 1924 г.

بۇ كىتابنىڭ تەييارلىغۇچىسى ۋە نەشرى ئۆزگەرتكۈچىسى

ОТДЕЛ
КНИЖНОГО ДЕЛА
1924

4 جلدق مەكتەب اۋچىن

پىراگرامما

I- ھام II - بولىمى.

СРЕДНЕ-АЗИАТСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО.
Ташкент. 1924 г.

اورتا آزييا باسبا سوز
تاراتۇجى مەكەمەسى
تاشكەنت 1924 نچى جىل.

1-я Образцовая Мусти-
политография Ср.-Аз.
Госиздата

Турклит 262

Тираж 2000

سۆز باسى.

I. پروگرام تۇۋرالى جالپى ماعلۇمات.

1 جىلىق قازاق - قرغز باستاۋىچ مەكتەبىدەرىنە پروگرام (وقتۇ جولى) جوباسىن) جاساماستان بۇرن، بۇل پروگرامدى قانداى بىلىمى بار مۇغاللىمدەر گە آرناب جاساۋ كەرەك اە كەزن چەجب آلۇ تىس، ياغنى اوسى كۇنگى اەل ءاچندەگى اوقتۇ تاسىيى مەن جە كە تانس اەمەس، تاربياسى كەم، بىلىمى آز مۇغاللىمدەرمز گە آرناب، جوق مۇغاللىم دايندايتۇن (اينپروس) اورندارن بىترب چققان مۇغاللىمدەرمزگە مە؟ اەل ءاچندەگى كوجبىلك مۇغا-للىمدەردى قولنان خات تانتۇ مەن اەسەبدىك تورت امانن اۋيرەتە بلۇدەن باسقا بىلم بەرۇ كەلمەيدى.

بۇل مۇغاللىمدەر اول بىلىمدەردى قالاي اۋيرەتۇ عجونى مەن تانىسۇ اۋچن، جۇماباى اۋلىنىك انايلى «تۇۋرالى، جالەن اۋلىنىك» اەسەپ تانۇ تۇۋرالى جازغان پروگرامدى مەن پايدالانۇلارى مۇمكىن. آل اەندى مينا پروگرام مەن قولدانىپ سابات بەرۇگە، جوغارغى آيتلغان سەبەبەرمەن، اولاردىك چاماسى كەلمەيدى.

مۇنان آباتدا بۇل پروگرامنىك كەرەگى جوق اە كەن، يا كسى اولارغا فايداسى تيمەيدى اە كەن دەگەن سوز اۇغلاماسقا كەرەك.

بۇل پروگرام ادى مەن بىزدىك اينپروس بىتەرگەن مۇغاللىمدەرمزگە كەرەك. اينپروسدار اوسى كۇننەن - اق اۋزدەرىنىك بالالارن قانداى اسكە دايارلاب جۇرگەنن، اۋنىك مويۇنا قانداى مەندەتەر جۇكتەلەتۇنن ابدان بىلۇلەرى كەرەك.

مۇنان كەين بۇل پروگرام، اەل ءاچندەگى: «از عبىلىمىمىزدى تولتىرامىز. اوقتۇ تاربيامىزدى مولايتمىز» دەپ جۇرگەن مۇغاللىمدەرىمىزدىك بىر قاتارىنا زور پايداسى تيمەك.

اخىرى بۇل پروگرامنىك كەي بىر عبولمدەرن اسكە اسىرۇ، قرداغى اسىلم.

غان مۇغالىمدەردىڭ دە قولدارىنان كەلۋى مۇمكىن، اە گەر اولاردىڭ اۇستاتتىق جۇمىسىنا اۋەستىگى، سول بەتدە تاغلم آلۇغا تىرىستىغى بولسا. بۇل پروگرام جاسالب آبدان دايىن بولپ قويغان كەزدە، تۇركستان اوقۇ كامەسىەرىيەتى؛ «4 جلدق باستاۋچ مەكتەبەدەر 5 جلدقا آيلاىب، اۇزا-رتلسن» دە گەن قاۋلى چىيارغان اەدى.

مۇنداي قاۋلى چىغىۋىنا سەبەب بولغان نارسە، جەرگىلكى خالقدىڭ بالا-لارى مەكتەبكە توسەردە، مادانى جۇگى از، بىلم تارىبىياسى كەم بولادى دەگەندىك اەدى. بىر-اق بز بۇل پروگرامنىڭ اوتە كەچىگب قالماۋ چاغىن اەسكە آلب، 4 جلدق تۇرىنەن اوزگەرتبەى-اق چارققا چىيارپ اوترمز.

اونداغى اويىمز؛ اەگەر 5 جلدق مەكتەب جاساۋ جۇمىسى آبدان جۇزەگە آساتۇن بولسا، اوسى پروگرامغا كرگەن بارچا بىلم ماتەرىيالدارن تارتىپ 5 جلدقا آيلاندىرپ جىەرمەك. اونداي مۇمكىندىك كازر-اق كوز آلدەمزا اەلەستەيدى. مىسالى: اوسىنداغى 2-3-4 نچى سىنققادەپ ارنالغان ماتەرىيا-لداردى اوزگورتبەسدەن، 5 جلدق مەكتەبىڭ 3-4-5 نچى سىنقتارنىدا اوقىلاتۇن اەتب، 1 نچى سىنقى ماتەرىيالدارن اەكى جىدا اوقىلاتۇن اەتب-5 جلدقنىڭ 1 نچى ۋەھام 2 نچى سىنقىدارىنا جايىب جىبەرۋەگە بولادى.

آل اەندى اناتىلى مەن «اەسەب تانۇ»، تۇۋرالسى چارلغان پروگرامدار بولسا اونى-دا اوسى ارەت بەن 5 جلدقا آيلاندىرپ جىبەرۋەگە مۇمكىن. مۇنداي تاراتس، اۋدارستان ۋەھار سىنقىڭ سابغى جەكلىب اچچامدىلغا-ننن باسقا، اوقىتۇ تارتىبەنە قالا بەرسە پروگرام ماگىزىنا كەلەرلىك ھىچ بىر كەمچىلك جوق.

اونىڭ بەر چاغىندا، 5 جلدق مەكتەب تۇزەۋ مەسەلسى اوب-اونى جۇزەگە چىغا قويادى دەۋگە بولمايدى. قۇرالسا اقىرنىداپ، بىر تىنەب بارپ قۇرالادى. اىچاققى كەزدە، بىر نەچچە جىلغا دەين، بىزدىڭ باستاۋچ مەكتەبەدە 2-3 جلدق، 3-جلدىق-قانا بولىۋى مۇمكىن. سوندىنن بىزدىڭ بۇل اۋسىنپ اوترغان پروگراممىز اوسى ايتىلب اوترغاندى اۋزدىك-اۋزدىك مەكتەبەدەرىمىزدىڭ چالپى تۇرىنە، آزدى-كوب تۇتاستىق، تولقتق بەرمەك. ايتكەنى بۇل پروگرام-مىداغى ماتەرىيالدار باسقىچ-باسقىچ بۇۋىندارغا بولىنىپ، اوقىلماغاندەر تۇۋرالسى بەرلەك ماغلۇماتدار چىل ساپىن تەرەشەندەپ، اۋەندانب اوتراىدى.

II مەكتەب نەگىزى.

1. اەڭبەك. باستاۋىچ مەكتەبىدەردە اوقىلاتۇن فاندەردىڭ اەڭ كەرەكتىسى «ئاتىلى» مەن «اەسەب تانۇ» بىلىمى، مەكتەبىڭ نەگىزگى ماقساتى بالالارغا جازا-سىزا بىلدىرۋ، ءتورت ادال مەن اەسەبىدەتە بىلدىرۋ-غانا بولۇ كەرەك دەگەن بىر-قاتار ادامداردا «ءتۇسىنىس بار. اوسى ءتۇسىنىس دۇرۇس-با؟ خات تانۇ، اەسەب-بىلۇ دەگەننىڭ سوقاباسىن الغان كۇندە، بۇلاردىڭ جەكە ءاوزى سونچاماقىمات باغالى بىلم بولب تابىلا-الاما؟

اراس، اوقى بىلۇ، جازا بىلۇ، اەسەبىدى بىلۇ، اوسى زامانداغى ترچىلىككە كەرەككى قۇرالداردىڭ ءىپىرى. بەس ساۋساقىدى قوزغاب. اەكى اياق بەن جۇ-رە بىلۇ قانداى كەرەك بولسا، اوقى، جازا، اەسەبىدى بىلۇ-دە سونداى كەرەك. بۇنىڭ بارى اراس، بىر-اق بالا اوسى كۇنىڭى ترچىلىككە قايراندى، اونەرلى، زورپايدالى بىرمۇچە بولب كىرۋى ءۇچىن، بۇل بىلمدەرچە تىلككىدى بولب تابىلاما؟ تالاي خات تانىتۇن، جازا بىلە تۇن ادامداردىڭ خۇلقسىزى، بۇزىغى، كوكبە فايداسىزدارى بولماى-ما؟ تالاي جاب جاقسى اەسەب بىلە تۇن ادامداردىڭ مەكرەۋ، اخماقدارى بولماى-ما؟

سوندىقدان مەكتەب بالالارى قاۋمغا فايدالى بىرمۇچە بولب چىغۇى ءۇچىن بۇل بىلمدەر جەتكىلىكىدى بولب تايلىمايدى. قانداى بىلم بولسا-دا بىرادمانىڭ، سونان بارچا قاۋمنىڭ، ترچىلىگىنە ازىدى كوپ بولسا-دا جەڭلىك كەلىشە تۇن، بولمۇى كەرەك. سوندا-غانا اول بىلم قىمباتىدى، بۇلدى بولماق. سوندا-غانا مەكتەب اوزىنە ارتلغان مىندەتتە اتقارغان بولماق.

منى اوسى جايدى اەسكە آلب، بزدىڭ مەكتەبىمىزدىڭ نەگىزىنە، بالالاردى اەڭبە-ككە اۋىرەتۇ، اونى سۇيدىرتە بىلىرۇ، سول بەتتە تارىپيا بەرە بىلۇ جۇمىسى سالىنب اوتر.

كەى بىرادامداردىڭ سۇراۋى مۇمكىن: «اول ءۇچىن مەكتەبىدە ۋاقت-ءبولب نەكەرەك؟ بالالاردىڭ اوزدەرى-دە، اۋىلەرىندە جۇرپ، ترچىلىككە كەرە-كتى-اەڭبەككە ءھارتۇرى مەن تانىسب جۇرمەى-مە؟ جاس كۇنىنەن اەبىدەب سوغان اۋىرەنب جۇرپ احرى سول قىزمەتكە بەرىلب كەتتەى-مە؟»، دەپ اولاي بولۇ مۇمكىن. بىر-اق اول ءۇچىن بالا جاس كۇنىنەن اەڭبەك كورپ

اول اەڭبەككە اوزنىڭ قاتىسى بولب جۇرەككە اورتادا ءاوسىۋى كەرەك. اوندای اورتادا اوسەتۇن بالا نە چارۋاسى اونسوقچى، جەر جرتب اەگن اەگۋچى قاۋمنىڭ بالاسى بولۇ كەرەك، نە اۋساق قول اونەرى مەن كەسب اەتۋچى قاۋمنىڭ بالالارى بولۇ كەرەك.

ال بزدك قازاق سىقلدى، چارۋاسى كوچبەلى تۇردە بولغان خالقدك، ياكى قالالى جەردە تۇرغان ادامداردك بالاسى اوندای تارىبىيا كورمەيدى. قالا بالالارن الساق، اولار ترچىلكدك تىرەگى - اەڭبەك بەن، جاقن جاناسب، اونك ناغزتۇرن كورمەيدى. اوزگەنى بلاى قويىپ، اوزىنىڭ اكەسى نە استەيدى، قانداى چارۋادا جۇرەدى سونى بلمەيدى، كورمەيدى بلسە تولق ەھام آچق اەتب كوزالدىنا كەلتىرە - آلمايدى. قالا بالاسىنىڭ كورە تۇنى - نە؟ اونك كورەتۇنى: جۇمسىز سايىلب، ماغناسىز آيىگەرلەنب جۇرەتۇن كوچەدەگى - كوچىلك.

بالا سول ساندا ما كوچىلكدك آسەرى مەن اوسەدى. ترچىلك نەگىزى - اەڭبەككە نە اەكەنن بلمەى اوسەدى. «ترچىلك ميناۋ اەكەن» دەپ اونك كوچەگە چققان خۇلق بۇزاتۇن، ماغناسىز كرلى جاغن - غانا تۇسىنەدى.

سوندىقدان قالا بالالارى، پايدا كۇنەم - آلب - ساتار بولماس ءاۋچن، مينەزى خۇلقى بۇزىلغان - اۋرى، زالم، اچكىچ، ياكى باسقا ءتۇرلى قاۋمغا زالالدى مۇچە بولب چقباس ءاۋچن، اولاردى اەڭبەككە اۋىرەتۋ كەرەك، اەڭبەككى سۋىكزەرتە ءبىلىدىرۋ كەرەك، ءاونمىدى اەڭبەككە ءاتىدى جەمىسن تانقزدرتۋ كەردك.

قالالى جەردك تۇرمىسى بالانىڭ اەڭبەك تانۋىنا، اوغان اۋىرەنۋىنە قانداى تولايسىز بولسا، قىرداغى قازاق بالاسىنا كوچبەلى مال ءاوسىرۋ چارۋا تۇرمىسى - دا سونداى قولايىسىز بولب تابىلادى. سەبەبى ميناۋ: قازاقدك كوچبەلى مال ءاوسىرۋ چارۋاسى كوپ اەڭبەك، كوپ بەينەت كەردك قىلمايدى. مالغا كەرەمنى ازقدى جەر جرتب اەگن اەگب، ءچوب چاۋب، بولماسا باسقا ءتۇرلى اەڭبەك سىگىرپ جىمايدى. قازاقدك بار مالى دەۋگە بولادى، ادامنىڭ اەڭبەگى سىگبەگەن تابىغاتدك تەگن جەمىسى مەن كورەكەنەدى.

مال راغۇ ارەتن آلساق- اورتاق باغس. آلدە نەچە مال ايەسى قۇرالسب
نەچە جۇز دەپ جلقىغا، كوب بولسا اەكى، آيتبەسە ۋىر- آق جلقىچى سالادى.
آلدە نەچە مڭ قويدى ۋىر- آق قويچى باغادى. سىير، تۇيە، باغلامايدى - دا
مىنى قازاقدىڭ جالغز كۇنن كورپ تاماغن آسىراب اوتراغان نە كزگى چارۋاسىنا
سكەرەتۇن اەكبەگىنىڭ اۇرلىغى اوسى- اق.

سۇيتب آلدە نەچە جۇز كىسىنىڭ اچىنەن قسى جازى 4- 5 اق كسى مال
باغسب، مال كۇزەتەدى- دە، باسقا كوبچىلكدەرىنىڭ استەيتۇن جۇمىسى
اۇل قىدىرىپ ات جەۋ، قىمز اچب- كىيز اۇيدىڭ كولەككەسىندە بوس
سۇلاب جاتۇ.

آلباتدا، مۇنداي جۇمسىزدىق، اەكبەكسىزدىك جاس بالاغا- دا آسەر اەتەك.
اولاردا سول جۇمسىزدىققا سالنباق، آخرى اولار، اەكبەككەڭ ۋامان تاتباغان،
جۇمسقا اسلاماغان، پسبەگەن ادامدار بولسب چقباق. سوندىقدان قازاقدىڭ
قر بالاسىنا- دا مەكتەبەدە اەكبەك ۋارىيىسى بەرىلۇ كەرەك. اول ۋىلم
اولاردىڭ كەلەچەك ترچىلىگىنە اەك كەرەكتى ۋىلمنىڭ ۋىرى بولب تابىماق.
ال اەندى، اوتىرقى چارۋاسى بار قازاقدىڭ، ياكى باسقا اۇلتىڭ
ترچىلىگىن آلساق، اولاردىڭ تۇرمىسىدا جوغارغى آيتىلغانداي بالالاردىڭ
تارىيىسىنا كەلەتۇن زور خاۇف خاتەرلەر جوق. اونىڭ اوراينا اوندا باسقا
ۋۇرلى ماخساتدار بولۇ كەرەك.

اول ماخساتدار: اوسى كۇنگى اۇل چارۋاسىنىڭ قاتب قالغان اەسكلەدى
ۋۇرن اوزگەرتىب، باسقا تۇرلەرگە تاپدىرۇ، بۇل كۇنگەدىن قولدانىلىب
كەلە جاتقان ۋونەسىز چارۋا ۋۇرن جاشمارتىب ۋونمىدى، ياغنى مادانى
تۇرگە آيلاندىرۇ بولماق. از ۋقتىدا، از كۇچ جۇمساپ، كوب جەمس
اۇ ۋاسىلن اۇيرەتۇ بولماق.

مىنى، اوسى كۇنگى كەكەس مەكتەبەدەرنىڭ نەگىزىنە، اونمى اەكبەك
سالنبا اوتراغان جايى اوسى جوغارغى آيتىلغان سەبەبەدەردەن ادامنىڭ
ترچىلىگىنە جاناسباغان، اەكبەككە، اونەرگە اۇيرەتەبەگەن، ادامزاتنىڭ تۇرمىسىنا
ھەچ ۋىر جەكلىك كزگى بەگەن. قۇرغاق بلىمەردىڭ ھم ۋىر ماغناسى دا ھەچ ۋىر
كەرەگى- دە جوق اەكەنن اەسەن چىغارماسقا كەرەك.

سوندىقدان مەكتەپ بالالارى 1 نچى آزدا بولسا، جەنك تۇردە بولسا دا
ايتەۋر ۲ اوز قولى مەن قاۋمغا كەرەگى بولاراق، فايداسى تىەرلك ۳
خزمەتى، اتقارپ جۇرۇلەرى تىس.

اەكنچى دەن مەكتەپ بالالارى ۴ اوزى تۇرغان اورتانك ۵ چارۋا تۇرى مەن
تائىسب، اۋيرەنب اوتىرۋى تىس

۲ تايىغات. ادامزاتنك اەكبەگى سايب كەلگەندە تايىغات بەن كۇرەسۇ،
اونى جەكب كۇچن اوزىنە باغندىرۇ ۶ هام كەرەگىنە چاراتۇ جولىنا جۇمسالماق
اول ۷ اۇچن تايىغاتنك سىرن بلمەك كەرەك. سوندىقدان بالانى اەكبەككە
اۋيرەتۇ مەن قاتار، اونى تايىغات بەن دە تانسىتىرۇ كەرەك. اونك سىرن
زاكونن اۋيرەتۇ كەرەك تايىغات تەكسەرتۇدەن بالانى ھەچۋاخت. بوساتباۋ، كەرەك.

3 قاۋم قۇرالسى. كۇچتى تايىغات بەن كورەشو جولىندا ۸ بر
ادامنك كۇچى ۹ هام اەكبەگى، كول قاسندا تامچى داى تۇك امەس. آل اەندى
كوبچلككك، آلە نەچە ادامنك برلەسب، ۱۰ اۋىمداسب استەگەن اەكبەگىنەن
كوب ناتىجالار چقباق. ۱۱ اۋىمداسب استەگەن كوب ادامنك اەكبەگى مەن،
تلمەگەن كۇندە، ۱۲ بر نەچە غاسرلارنك اچندە مۇتۇل جەر جۇزىنك سىرت
پچىنن اوزگەرتب جبەرۇگە دە بولادى.

سوندىقدان مەكتەپنك ۱۳ بر ماقساتى بالالارنك الاۋمەتچلك سەزىمەن اوياتۇ
بولماق. ادامزاتنك اەكبەك قوسب، برلەسىۋىنەن تۇۋاتۇن - قاۋم قۇرالسى
مەن ھام اونك تۇرلى زاشكارى مەن تانسىترۇ بولماق.

سۇيتب جوغارغى ايتلغاندارنك ۱۴ بارن قورتساق اەكبەك مەكتەبەرىنك
نەگىزىنە سالىناتۇن ماسەلەلەر منالار:

(1 تايىغات؛ 2) اول تايىغاتنك ادامزاتقا باغندىرتۇچى -- اەكبەك؛ 3) سول
اەكبەككى بركىدىرپ قوسۇ نەگىزىنەن تۇۋاتۇن -- قاۋم قۇرالسى بولماق.

III. بول ماسەلەلەر قالاي تەكسەرىلب، قالاي

بالالارغا سىگىرلمەك؟

مۇغەللىمنك سۇرەت كورسەتەب، تاجرىبا كورسەتەب بەرگەن كەشەس

۱۵ دارىسى

1) بالانك كوكلن هم اوين بەلگىلى عبر نارسەگە اۋدارتۇن بولىۋى كەرەك

2) تابىغاندان هم ادامزاتنىڭ ترچلك قۇرالىسىنان الغان اسەرلەرن اۇغب نۇسنۇگە، هام اولاردان قورىتىندى چىغارۋغا سەبەبەر بولىۋى كەرەك. بۇل ارەت بەن الاتۇن عىلم، بالانك اقبلىناغانا اسەرلەتەدى، سوندىقدان اول جەتكىلكىدى امەس. بۇنىڭ اۋستىنە بالانك قايرات، ارىزى الغى جۇمسقا آيداب، سوغان ماچقداندىرتىپ اوتىرۋ كەرەك.

بالا تابىغاندى تەكسەرگەندە، تەك كولىدەنەك باقىلاۋچى ارەتىندە غانا تەكسەرمەى، بارى مەن بەرىلىپ تەكسەرەتۇن بولىۋى كەرەك، اۋىتىپ اۋەستەندىرۋ اۋچىز مىسالى: اوسىدىكىڭ قالاي اوسىپ، قالاي جەتلىگەنن، كۇن ساين تەكسەرتۋ كەرەك، اوسىدىكىڭ تۇرلىسى زاتىدىن جىغىزىپ كولىدە كىسە جاساتۋ كەرەك، نە ھاۋانىڭ اۋوز گورىسدىن اۋىتىۋ كەرەك. چاماسىنا قاراي بالالاردى اونىم تۇۋاتۇن تۇرلى جۇللادارغا قاتناستىرۋ كەرەك. (باسقا جەردە جۇمس استەتۇدۇڭ اورايى كەلمەسە، مەكتەبىدە گىمىنىدەندى جۇمسىدىرى استەتۇ كەرەك)،

جانا بالالارغا اۋىم جاساتىدىرتىپ، سول اۋىم ارتقىلى اوزدەرىنىڭ مەكتەب تۇرمىسدىن تۇزەتدىرۋ كەرەك. تۇرلى جىلىسدار جاساتىدىرتىپ تۇرلى خىزمەتكە اۋوز اورتالارىنان ادامدار سايلاتىدىرتۋ كەرەك،

جوغارغى ايتىلغانداى جۇمسىدىرى بالالار قىزۇلانىپ بارى مەن بەرىلىپ استەيدى. سوندىقدان بۇل جۇمسىدار بالالاردى كۇچ قۇراۋ، باس قۇراۋ سىقىلدى اۋىمداسۋ اسەرى مەن چاقىن تانىستىردى. اولارغا اقل كوزبەن تەرەك قاراۋغا تاسلىدەندىرىدى، هام بالالاردىڭ زىنىن ارتىدىپ، اچكى سەزمەدىن اوياتادى. بۇنىڭ اۋستىنە اونداى جۇمسىدار بالالاردىڭ كۇچتىسى جان اسەرلەرن بەرۋى، تولىپ جاتقان قايقى كۇيىنچ تۇغزادى.

بالانك چاس چاغىندا الغان اسەرلەرى نەغۇرم سەزمەگە بايلانىستى بولسا، سول قۇرلىم، اول اسەرى كۇچتىسى، اورنىقتى بولماق.

بالانك سەزىمىن ارىنە باسقا نارسەلەر مەندە اوياتىپ بولادى. مىسالى: اولقلان چاغىسى كىتاب بەن، مۇغالىمنىڭ ايتىپ بەرگەن اۋىمىلەر مەن اول اۋچىن مۇغالىمدەر اوتكەن قاھارمانداردىڭ، ار جۇرەك ساياخاتچىلەردىڭ.

اەشەبەگى مەن اتى چققان قايراتكەرلەردىكى، تۇزۇلك، مەدەت، اردەگەننىڭ
 چولندا جانن قىياتۇن دانچانداردىكى، بوستاندىق چولندا قۇربان بولدى
 كۇرەسۇچى ادەرلەردىكى تارىخىن سويلەۋى كەرەك، استەگەن اولاردىكى
 جۇمىسدارى مەن تانىستىرۇ كەرەك،

سۇيتىب مەكتەبىدەگى اوقتۇدنىڭ نەگىزگى جولى مناۋ بولماق:

ا) آينالداغى ترچلىك تۇۋرالى مۇغالمنىڭ بالالار مەن كەكەسىۋى (تايىغات
 اەشەبەك، عھام قاۋم قۇرالىسى تۇرالى).

ب) سەرۋەن جاساۋ، تۇرالى كىتەب اوڭۇ، آيتلداغى تايىغاتدى بالالارغا
 ءوزبەتنى مەن آشمىنىۋ آرتقىلى جاراتىلىدى بارانتاسىن سالب تەكسەرتىۋ

ت) بالالاردىكى انتاسىن سالىغىزىتىپ، ءوزدەرىنىڭ مەكتەب ترچىلىگىن
 ءوزدەرىنە قۇرغىزىرتىۋ، باسقاچا ايتقاندا مەكتەبىدەگى ءاوز جۇمىسدارىن
 ءوزدەرىنە باسقارتىۋ.

۱۷. "آناتلى، مەن "اەسەب تانۇ، پروگراممالارى تۇۋرالى،

ماتەرىيال عھام ماچىق.

جوغارغى كورسەتلىگەن چول مەن بالالار تايىغات، اەشەبەك هام قاۋم
 قۇرالىسىن اوڭۇ جۇرب "آناتلى" مەن "اەسەب" دەندە تىستى بىلم آدى.
 عتل ادامزاتقا بوينداغى اسەرن جارقغا چىغارۇ ءاۋچىن كەرەك.
 آينالامزداغى تايىغاتدى تەكسەرەمىز - بە، ادامزاتنىڭ قاۋم قۇرالىس چولن
 تەكسەرەمىز - بە، ءبارى ءبر ءبىزنىڭ بۇلار تۇۋرالى الغان بلىمىر آخىرى كەلب
 سوزگە آيلانباق. قانداى عتۇرلى تەكسەرۇ جاساماق بولساق - دا بارىنەدە،
 جاقسى سويلەپ، جاقسى جازابىلۇ كەرەك. بۇنىڭ اوراينا قانداى تەكسەرۇ
 بولسادا، ادامنىڭ عتلن بايتىباق.

مىسالى: بالا كولىدەن جۇمرتقا قاراپ، تاۋدان قاراقت تەرگەنن، اونداغى
 كورگەن بلىگەنن آشكىمەقلىب سويلەسە، نە قسقى، جازغى ياكى كۇزگى
 ۋاختىداردىكى سىپاتىن جازسا، نە سىنفاغى بالالاردىكى كەزەكتى خزمەت اەتۇ
 تىزبەسىن جاساسا. نە بولماسا قىراآت كتەبىنەن چەت مەمەكەتدەردىكى تۇرمىسىن
 سىپاتىداغان اۋلىگىلى آشكىمەلەر اوقىسا، بارىندە - دە بالانىڭ عتپاى اۋستارىپ
 عسوزى بايب جازىسى جاتىغىب اوترماق.

بۇل آيتلغاننىڭ بارى ئېرى جاغنان ئاناتلى نەن بەرلىگەن ئادرس بولسا، ئېرى جاغىنان جاراتلىس تانۇ دارسى بولب اوترماق.

سۇيتب، ئاناتلى مەكتەبىڭ باسقا نە گزگى بىلەن مەن جىسىز بايلانىسب ھامان جۇغىسب اوترماق. اەڭ آخىرى بالا اوين اويناپ جوربەدە ئاناتلىنەن ماقتانباق. اوسى آيتلغاندارغا قاراپ: «اەندە چە ئاناتلىنەن آرناب جەكە پروگرام جاساۋدىڭ، اۇل ئۇچن مەكتەبە بەلگىلى ساغاتدار بەرىلۋدىڭ نە كەرەگى بار؟»، دەۋچلەر بولۇى مۇمكىن. اوغان جاۋاب ميناۋ:

آ) مۇغالىم بالالارڭ اوين اويناپ، آڭگەمە آيتب، بوينداغى آسەرن جازب، ياكى كىتاب اوقب جۇرگەن ۋاقتى مەن پايدالانب، اولارڭ سويالەۋ، جازۋغا ئتل اەرەجەلەرىنە جاتىدىغۇينا باس كوز بولۇى كەرەك. سونى ھامان تەكسەرب جۇرۇى كەرەك. اوندای تەكسەرۋ جاساپ بالالارڭ الغان بىلەن سىناپ جۇرۇۋ ئۇچن مەكتەبە بەلگىلى ساغات بەرلەمەى بولمايدى.

ب) ئاناتلى باسقا فاند رەن بەرگە قاتا اوقۇ جەتكىلىكى بولب تابلمايدى. كەيدە ئىلدىڭ نەچە تۇرلى اەرەجەلەرىنە ئابدان جاتىدىغىب توسەلەۋ ئۇچن مەنچكىدى ساغات بولمۇى كەرەك. (ميسالى، 1 نچى سىندا جۇرب اوقۇ قورالنى تولق مەنكەرب جەتتەگەن كەزدە بالالاردى كىتابقا قاراتب اوقىتۇ ساغاتدارى بولۇى مۇمكىن، اەملا اەرەجەلەرىنە توسەلتۇ ئۇچن كىتەبەردەن ھار تۇرلى سوز دەردى كۇچرتۇ مۇمكىن).

اەندى اەسەب تانۇ «تۇۋرالى چىغارلغان پروگرامغا كەلسەك، اول تۇۋرالى دا ئاناتلىنەن آيتلغان سوزدەر آيتىلدى. ئىرچىلىكىڭ قانداى كورنەمىسى بولسادا اولچەنەدى، بەلگىلى سىپولەر مەن كورسەتەلەدى. ميسالى: ھاۋا تۇرىنىڭ داقتەرن جازب جۇرب بالالار آى ساين قانچا جاتىبىرلى كۇن بولغانن اەسەبەب چىغارادى. تۇركىستەن ياكى قازاغىستان آيماغى قانچا جەر آلتۇن. قانچا خالقى بار اەكەنن مۇغلىم نەن بلب الب بالالار ئاوز بەتدەرى مەن سول جەرلەردەگى خالقدىڭ تىغزچىلىغىن اەسەبەب چىغارادى. نە مەكتەبەدەگى بالالارغا جەتكىلىكىدى قاغاز قارىداچ ساتب آلۇ ئۇچن قانچا سوما آقچا كەرەك اەكەنن اەسەبەب بىلەدى، اوسنىڭ بارىندەدە بالالار اەكى تۇرلى نارسە مەن تانىسادى. ئېرى جاغىنان جاراتلىس تانۇغا بايلانىستى بولغان نارسەلەر مەن اەكەنچى جاغىنان اەسەب چىغارۇدىڭ آيلاسسى مەن. بۇنى مەن قاتار بالالاردى اەسەب آمالىنا جاقسى

چاندىقتىرۇ اۈچن كەيدە قۇرغاق سىپىرلاردىدا ەسەبدەندىرتىب قويىپ اوتىرۇ كەرەك (مىسالى قوسقىمىز، آغىزىب بولگىزدىرتىب)

جانا بالالاردىك ەسەب تانۇ جونىنەن قانچا آغان بىلىمى بار ەكەننەدە تەكسەرن اوتىرۇ كەرەك. سوندىقدان ەسەب تانۇ بىلىمى اۈچنەدە مەكتەبدە بەلگىلى بىرساغاتدار بەرلمەى بولمايدى.

بىر كەزدە پەدوگوكدەر اورتاسىندا تالاس بولب جۇردى: «مەكتەب بالالاردى ترچلىكدەگى بولاچاق اۋاقىغالاردىك بارىمەنەدە تانىرتىب چىباق با؟، جوق سول ترچلىكدەگى بولاچاق اۋاقىغالاردىك بارىدە اوزبەتى مەن اوغالارلىق ەتەب بالادىك زىننەن غانا اوسىرمەك. بە؟ دەگەن سوڭغى فكىردى قوۋانداۋچى ادامدار:» بارى بىرتىرچىلىكدەگى بولاچاقدىك بارى ەسكە تۇسىرىپ، ەسەبكە آلب بولمايدى. «دەيتۇن.

بۇل تالاس اوسى كۇندە: «مەكتەبىدەك ەك اۋەلگى جۇمىسى بالانىك بارىزىن تۇگەل ئارىيالاب، تۇگەل جەتلىتۇ كەرەك، بىر. آق جەتلىتكەندە ادامغا بىردە بولماسا بىردە پايداسى تىيەرلىك اۋلىگى لەرمەن غانا (ماتەريالدارمەن) جەتلىتۇ بەرەك» دەگەن تۇردە چەچىلىپ اوتىر.

باسقاچا آيتقاندا: مەكتەب بالالارغا جاراتىلىسداغى بار كورنىسدىك بارچاما اولچەۋن بىلدىرتىب، اونىك بارى جاتىداتىباق ەمەس، اونى جاتىدادا آلمايدى، تەك سول بولاچاق كورنىسدىك قايسىسىن بولسادا اوزبەتى مەن اولچەپ چىغارا آلارلىق بىلىم ماچىغىن بەرمەك، ياغىنى ەسەبىدەك بارچا آيلا تاسىلىن اۋىرەتەبەك. بىر. آق بالالارغا اولچەۋ تاسىلىن اۋىرەتكەندە، مىسالى: «منامەن تۇرغان جەرمەن آنا پالەنچە تۇرغان جەردىك آراسىن اولچەچى؟» دەگەن سىقلىدى ماغناسىز اۋلىگى بەرمەى، بىردە بولماسا بىردە ترچىلىككە پايداسى تىيەرلىك اۋلىگىلەرمەن تاسىلدەندىرۇ كەرەك. مىسالى: «آنا آربا دوڭگەلەگىنىك چەشەبەرى مەن چاباغىن اولچەگىدەر؟» دەگەن سىقلىدى. اوسى آيتلغانغا قاراپ، اوسى كۇنگى زامانىك اوقتىتۇ پىروگراممالارى ماچقدانۇمەن ماچقدانانۇن اۋلىگى (ماتەريال) دەگەندى ەكى بولەك آيرىپ تۇسىنەدى.

قاي جەردەگى باستاۋچ مەكتەبىدى آلسا قىداتلەسە قاقازدا، تىلەسە قازان ياكى قازاغىستان، نە تۇركىستەن دە بولسىن، بارنىك سايىب كەلگەندە آنانىلى مەن ەسەبىدەن اۋىرەتەتۇن بالالارغا آيلا تاسىل، ماچقدارنىك قورنىسدى بىرى بولماق،

باسقاچا آيتقاندا، قاي جهر دك مە كتەبىدە بولسادا آنا تىلى نەن: لوقى، جازا، اويلاغان
اوپىن نە جازب، نە آۇزچا آچق آيتابىلۇ ماچقدارى مەن اەسەبدەن: 4 آمال مەن
پايدالانۇ تۇۋرالى آلتۇن اونەر اەبىلمەدى اەبىردەى بولماق،

اەبر- اق بۇل اونەرلەرگە ماچقداندرۇ اۇچىن قولدانىلا تۇن اۇلگى لەر، ياغنى
اەسەب اۇيرەتكەندە قانداى نارسەلەردى اەسەبدە تدرتب اۇيرەتۇ جازدرتب،
سويلەتب اۇيرەتكەندە قانداى آگگىمەلەردى جازدرتب، سويلەتۇ جۇمىسى
اەسەب جەردە اەسەب تۇرلى بولماق. تۇر كىستاندىكى اوزىنە بولەك، قازاغستاندى-
يىكى اوزىنە، قافقاز دىكى اوزىنە بولەك.

«انالى» مەن «اەسەب تانۇ» تۇۋرالى پروگرام بۇل پروگرامنان بۇرن
چىغارلغان (*) سوندىقان موندا اولار تۇرالى كوپ سوز سويلەنبەيدى،
تەك سول پراگرامداردا كۇرسەتلىگەن تۇرلى اەر جەلەرگە ماچقدانۇ اۇچىن،
انداى تولى اۇلگى لەرمەن فايدەلەنۇ كەرەك اەكەندىگى تۇرالى نە كىزجولدار- غانا
كۇرسەتەلەدى. بۇل ايتلغاننان مۇغاللم اوسى كۇرسەتلىگەن تۇردەگى
اۇلگىلەرمەن- غانا فايدالانۇغا كەرەك اەكەندەب اوزنىڭ اورسنى تارتىباسن.
جوغارغى ايتلغانداى تەك ماچقدانۇ ارەتندە غانا بولارلىق اۇلگىلەرمەن- دە
ايدالانۇغا جول بوس.

اەبر- اق اونداى ارەتبەن ماچقداندرۇ مۇمكىن قادار از بولۇى تىس.
مۇنداغى: تابىغات، اەكبەك، اەۋمەت قۇرالىسى دەگەن اۇچ تۇرلى بۇنۇغا
بولنگەن ماتەرىيالدارغا جالىپى جاراتلمىستى تانۇ دەب ات قويۇغا بولادى.
اەسكەرتۇ: آنا تىلىنەن پراگرام جاساۋچى جولدىس، اورسنىڭ
باستاۋچ مەكتەبەدەندە، اناتلىن اوقىب جۇرب تابىغات تانۇ بىلىمى نەن
تىستى ماعلۇمات اىب جۇرۇچى اەدى دەگەن فىكر مەن قولدانىب،
باستاۋچ مەكتەبەدىگى اوقىلاتۇن فانەردىڭ اەك نەگىزگى كەرەككىسى
«انا تلى» دەب تانىدى. بۇل فىكر ابدان دۇرۇس فىكر، اەگەر
«انا تلى» دەگەندە اونىڭ تەك تلىگە ماچقداندرۇ ارەتن- غانا اىماى،
تابىغات تانۇ ارەتندە بەرەتۇن بىلىمىن قوسىب ايتساق جاگىلىس بولماس
اۇچىن بۇل پراگرامداغى ايتىلب اوترغان «انا تلى» دەگەنمىزدى
سول تلىگە ماچقدانۇ ماغناسىندا- غانا تۇسىنۇ كەرەك دەب اەسكەرتىب
اوتەمز.

(*) بول فانەردەن اەسەبى قىلاى بەرۇ جون اونداغى مانەر يالداردىك جىل- جىلغا قىلاى بولنگەن
مۇغاللم سول پراگرامداردان تابادى

V مەكتەپ دەن ساۋچىلىقنىڭ نەگىزى

جوغارغى كورسەتلىگەن، «اۋچ تۇرلى نەگىزگى ماتەرىيالدارمەن قاتار بىل پىرگرامغا «اوزن اوزى ساقىتاۋ» دەگەن جەگە اوزنە بىر بولم كىرگىزىل بوتر.

بىزدىڭ قازاق - قرغز خالقىنىڭ تۇرمىس چارتى دەن ساۋچىلىق بىلىمىنىڭ كەرەك قىلىنۇن چارتىدارنا بىتتەدى جاناسبايدى.

قازاق - قرغز خالقىنىڭ ۶۰ چىندەگى نەچە تۇرلى تۇقۇم قۇۋالاغان زىلى اۋرۇلار، نەچە تۈستى جۇقبالى اۋرۇلار جايغان قاناتن الى جىغان جوق. اۋورسى تارلىب، اۋدانى كىمەمەى كەلەدى. سوندىقن حالقىدىڭ دەن ساۋچىلىقن كوتەرۋ كەزەكىدى ھم كەرەكىدى جۇمستىڭ بىرى بولب تابىلدى. خۇكۈمەتكە خالقىڭ ساۋاتىردىغىن جويۇ، ساياسى اڭ بەرۋ قانداى كەرەك بولسا، دەن ساۋچىلىق ساقىتاۋدا سونداى كەرەكىدى جۇمس. بىر - اق بىزدىڭ باستاۋچ مەكتەپدەرىمىزدە، دارگەرلىك بىلمن اۋداندى اەتب، خىمىيە، انا - تومىيە، فىزىيولوگىيا فاندەرى مەن بايلانستى تۇردە اۋىرەتب بولمايدى. ايتسەدە مەكتەپ بالالارنىڭ اەتەنە، تۇرمىسىنا آر تۇرلى دەن ساۋچىلىققا كەرەكىدى ساقىتانۇ جوبالارن كىرگىز بولادى. بار اڭگىمە بالالارغا سول ساقىتانۇ جولدارن ابدان تۇسىندىرۋدە، اسىرەسە سول ساقىتققا بالالاردى اەتەندىرۋدە. بالالاردىڭ اوزدەرىدە دەن ساۋچىلىققا زالال كەلتىرەتۇن نارسەلەردىڭ بىر - قاتارن بىلۋى مۇمكىن. مىسالى اۋى اچىندەكسى كوپ بولب، اەسك تەرەزە جابق بولسا اۋىدىڭ ھاۋاسى بۇزىل كەتەكۇن، غىس اراسىندا قالغان تاماقدىڭ چىرىب اۋزىڭ دەن بۇزاتۇنن بالالاردا بىيلەدى. مۇغاللىم بالالارغا: اۋسى سىقىلدى دەن ساۋچىلىققا زالال كەلتىرەتۇن نارسەلەردەن قۇتىلۇ چاراسىن قاراستىرالق دەسە ھىچكىم اوغان قارسى بولمالدى.

مۇغاللىم تەك دەن ساۋچىلىققا زالال كەلتىردىتۇن نارسەلەرمەن تانىستىر ب اۋنان قالاي ساقىتاب بولاتۇنن اەسكەرتب اوتىرۋى كەرەك.

جانا مۇغاللىم بالالارمەن بىرىگب اوتىر ب دەن ساۋچىلىق ساقىتاۋ جۈنەنەن تۇرلى اەرەجەلەر، قاۋىلار چىقار ب اوتىرسن.

اۋنى بالالاردىڭ اوزدەرىنە جازغىزىن، اوقۇ بولمەسىنە اىكزىرتب قويسن.

اڭ كەرەڭى سول چىغارلىغان ەرەجەلەرگە بالالاردىڭ باغىنغان باغىباغانن
 آكدۇ. بالالار ەرەجەمەن قولدانۇ اۇچن، مۇغالىمنىڭ اوزى سول ەرەجەگە
 باغىنغان بولۇى اوتە حاجات.

دەن ساۋچلىق ساقىتاۋ ەرەجەلەرن ۋىر دۇركن كوپ چىغارماسقا كەرەك.
 اۋەلى ۋىر ەرەجەگە باغىب، ماچقدانب الغاننان كەين - غانا چاڭا ەرەجەلەر
 چىغارا باستاۋ كەرەك.

ەگەر مۇغالىم، بوين تازا اۋستىتۇن جىناقى بالالاردىڭ اچىنەن دەن
 ساۋچلىق ساقىتاۋ كەمەسىياسن سايلاتب دەن ساۋچلىق ساقىتاۋ جۇمىسن سولار
 آرتقلى جۇرگىزسە تپنى چاقسى بولار اەدى، بالالاردى باقىلاۋ جونىنەن
 مۇنداي كەمەسىيەنىڭ مۇغالىمگە كەلتەرە فايداسى كوپ. اولار چاقسى - راق
 باقىلاۋچى بولار اەدى.

اخىرى جۇمس تبتى جانداپ كەتەر اەدى، اەگەر بالالارغا: «اوسىنداي
 ەدەرەجەلەردى اۋىلەرگەدە چاسا، اۋى ءاچكىدى اوسىنداي تارتىكە اۋىرەت»
 دەپ تابىرغان بولسا.

مۇنداي جۇمس اۋىل آدمىدارنىڭ مەكتەبىن چاقىنداسب بايلانسۇينا زور
 ساباب بولار اەدى.

دەن ساۋچلىق ساقىتاۋ ارەتى الچاقى ئىسىنىفدا جوغارغى آيتلىغان ارەتبەن
 بارۋى كەرەك. 4نچى سىنىفدا بالالار آدمەنىڭ دنە (مۇچە) قۇرالىسى مەن تانسى
 باستاپىنى. مۇنى مەن قاتار الچاقى سىنىفداردا دەن ساۋلىققا كەرەك دەپ
 قولدانغان ماچقدارن قايتالايدى، اونىڭ نەگىزىنە تۇسىنەتسۇن، سابابدارن
 اۋغىناتۇن بولادى.

دەن ساۋچلىق ساقىتاۋ تۇۋرالى اوسى ارەتبەن الغان ماغلۇمات، چاراتلىس
 تانۇدىڭ نەگىزگى ماتەرىيالدارى مەن بايلانسىتى بولب، بالانىڭ بىلم اۋدانى
 اوشاى دان قىنغا كوچب، باسقىچ - باسقىچ كەگەيب اوترماق.

۷۱. دەنە تارىبىياسى.

جوغارغى آيتلىغان اوزن اوزى ساقىتاۋ «ماقساتى مەن بايلانسىتى بولاتسۇن
 نارسەنىڭ ۋىرى» دەنە تارىبىيالاۋ جۇمىسى.

بالانك جاڭا ءاوسب كەلە جاتقان مۇچەسى جاقسى ءاوسۇ ءاۋچن بالانك تازا
ھاۋادا كوبرەك بوليۋى كەرەك. اول ءاۋچن:

آ) كوپ قوزغالس تۇغزاتۇن تۇرلى اوين اويناتۇ كەرەك.

ب) دالغا، اورمانغا، تاۋغا ياكى باسقا تامچا اەتب، نازا ھاۋا مەن پايدالانب
كەلەرلك جەرلەرگە سەيل جاساتۇ كەرەك.

ت) تارتىپى دەنە قوزغالس اونەرن (گەمنەستىكە) اۋيرەتۇگە كەرەك.
بۇل جۇمىسداردى بالالارغا اورناتۇ ارەتدە مۇغاللمنك موينوندا ميناداي
مندەت جاتادى:

آ) قوزغالب اوينايتۇن اويننك بارى دەنەگە پايدا كەلتىردى، جالغز- آق اول
اويندار بالانك بەلگىلى مۇچەلەرن- غانا تارىبيلايتۇن بولماۋ جاغن مۇغاللم
اەسكە آلسن.

مۇغاللم بالالاردك مۇچەسى كەزەك تارىبيالاناتۇن اويندار تاۋب اويناتۇ جاغن
اەسكەرسن (ازدەسە اونداى اوين تابىلب تۇرادى) جاس بالانك دەنەسەنە اۋرلىق
كەلتىرەتۇن اويندى اويناتباۋ كەرەك. اويندى جاسىنا قاراي اۋرلاتب اوتىرۇ تىس.
جاقسى تارتىبەن اويناتقان اوين بالانك دەنەسەن كۈچەيتەدى. بۇنك اۋستىنە
اوين بالانك قۇلقن، مەنزىن تارىبيلايدى. ميسالى: اەكى جككە بولمىب جاۋلاسب
اوينالاتۇن اويندار، بالالاردا جولداسىق سەزىمەن، اونك كادەرن، جولداسدار
الدىندا مندەندى، جاۋابتى بولۇچىلىق سەزمەن اوياتادى. جاۋمەن ادال جاۋلا-
سۇمەندەرن تۇغيزادى. اەگەر سونداى جاۋلاسب اويناينۇن اوينداردا مۇغاللمنك
كوزەتى، باقىلاۋى بولماسا، مۇغاللم اوزنك مندەتىنە سالاق قاراسا، اونداى
اوينداردان بالالاردا قزۇلق، ءوزمچادك، ءبرن ءبرى آلاۋ مەندەرىنە ماچقاد-
نب كەتەرلك زور حاۋف بار.

ب) سايلىگە چغۇدى بەلگىلى ءبر بىلىم ماڧساتى مەن بايلانستىرماى داچغا
بەرۇگە بولادى. كوشلىدى بولغان سەيلدىك اوزى- اق بالالاردك كوشلىندە تالاي
جاقسى ايقن اسەرلەر تۇغيزا- الادى. آسرەسە سەيل بالالاردك قايناب تۇرغان
جاس قايراتىنك جارققا چغۇينا زور پايداسى بولماق

ت) بالالارغا گەمنەستىكە اۋيرەتكەندە، اونى مەن تم اۋەسدەنب كەنۇگە
جارامايدى. سالداتچا سىمپىتام دەمەى- اق اياقدارن قاتارسالب، كاماندا بوينچا
ءبر- اق توقتاب اۋيرەنسە جەتكەنى.

سەسى مەن پايدالانادى؟» قازاق خالقى جۇندى قالاي اسكە جاراتادى؟
اونان فابريكەدەر نە استەيدى؟ دەگەن سىقىلدى.

آلەمەت تانۇ بىلمى-آدامز- اتنىڭ قاۇم قۇرالسىن تەكسەرئدى. مىسالى:
قانداى تۈردە قۇرالغان چارۋا فايدالى؟ «ياكى» قازاق قالاغا نە ساتىپ،
نەندەى نارسەلەر ساتىپ الادى؟» دەگەن سىقىلدى.

اخىرى، قسقا آيتقاندا، 4 جىلىق مەكتەبىدى عىتتىپ چىققان بالالارنىڭ جارا-
تىلىس تۇۋرالى آلاتۇن بىلمى نىڭ آۋوانى مىناداى بولماق؛

1. تابىغات دان مۇتۇل غلامدەگى جەردىڭ اورنى. جەردىڭ پىچىمى.
جەردەگى آۋەننىڭ ھارتۇرى. س. س. س. ر. مەن تۇركىستاننىڭ
اوزگە ماملەكەتدەرگە قاراغانداغى اورنى. تۇركىستان جەردىڭ
بەتى. تۇرى، آۋاسى، ماۋسىمىدىكى ھام خايۋاندارى. ادامنىڭ
مۇچەسى دەنەنىڭ آۋراتۇن سەبەبىدەرى.

2. **اەگبەككە دەن ادامنىڭ كۈندەگى تىرچلىگى كەرەككى دەگەن زاتدار قاى**
جەردە ھام قالاي جاسالدى، مىسالى: تۇرلى كەزدەمەلەر، ءوسى
اياقدار، تەمىر. جەز، چوین سىقىلدى نارسەلەردەن استەلەتۇن
تۇرلى آسبابدار. اەككە كەرەككى دەگەن آزىق تۇلك، ئاتدى
ءدامدى تاماقدارنىڭ قايدان قالاي چىغىپ، قالاي جاسالاتۇنى،
مىسالى: تۇرلى آستقۇدارنىڭ، چاى، قانت، تۇز، قاتىق، قۇرت،
ءارمىچك سىقىلدى نارسەلەردىڭ.

كوچبەلى قازاق. ياكى اوتىرتقىچى قالىق، قاى جەردە قالاي اوى
سالدى، قالاي اونى جىلتىدى، قانداى جارق جاغادى.
تەمىر جول، تەلەگراف سىقىلدى، قاتىناس قۇرالدارى تۇۋرالى.
ناس كومىر، تەمىر، تومارسىقىلدى جەر كەندەرنىڭ ادامزىققا
كەرەككى قانداى. اەلەكتىرىچەستۋانىڭ كەرەككى قانداى
اەكەنى تۇۋرالى.

ارق قازۇ جۇمىسى. تۇركىستانداغى ارق قازۇ جۇمىسىنىڭ
بولماچى.

3. **آلەۋمەت دەن س. س. س. ر. مەن تۇركستاننىڭ** باسقا جۇرتدارغا قاراغاندا ماملالات قۇرالىسى.

جۈمىكەرلەر ھام باسقا لۇساق اولتدارنىڭ بوستانىق آلۇ جونىدە اوكتابر توكتەرسىنىڭ باغاسى.

جوغاردىغى آيتلغانداى ارەتبەن بۇل كورسەتلىگەن ماغلۇماتدارنىڭ كەى ئىبرن بالالار اوزبەتدەرى مەن ھار نارسەنى باقىلاۋ ارەتى مەن بلۇى مۇمكىن، كەى ئىبرن كىتابدان اوقىب، كەى ئىبرن موغاللىم دەردنىڭ كەشمەس ئدارسى نەن بلۇى مۇمكىن.

مەكتەبىنىڭ اەڭ نەگىزگى جۇمىسى: بالالارغا چىن كورنىدەر (فاكىنى) بەرۇ، اونىڭ اچىنەن ئەرىب، آدمانىڭ تىرچىلىگىنە كەرەگى بولارلىق. قانا ئۇلگى لەردى بەرۇ، بولب تايىلادى.

مۇنداى ئۇلگىلەردىڭ ھار تۇرلى تاجىرىيالاردىڭ نەگىزىنە قاراب بالالاردا ئۇلكەيەكەلە جاراتلىسقا بەلىگىلى ئىبر كوز قاراس تۇۋماق.

ھىچ ۋاقت اويلاماسقا كەرەك، باستاۋىچ مەكتەبىدە بالالارغا آدمازاتنىڭ اوسب ئاونۇ، بىرلەسۇ جولن اۋىرەتەتۇن ئىلم بەرىلەدى اەكەن دەب اونىڭ كەرەگى جوق ھم مۇمكىن. دە اەمەس، سونىقدان اولارغا تەك ئار جەردەگى، ئار مەملەكەتدەگى آدمادارنىڭ بۇرن قانداى تىرچىلك اەتكەنن بۇل كۇندە قالاي تىرچىلك اەتەتۇنى تۇۋرالى اچق سورەتدەر غانا بەرلۇ كەرەك.

مۇنداى كورسەتلىگەن ماتەرىيالدى جىل-جىلغا ئبولۇ نەگىزىنە، مناداى چارت قويلغان:

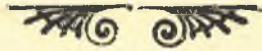
«جاقىنان باستاپ، آلتاۋ»، اونىڭ ماغىناسى ئۋەلى تەكسەرۋدى اوزى تۇرغان اورتادان باستاپ، ئىرتىدەب آلتىداى تۇرمىسى تەكسەرۋ.

1 نچى سىنىفدا بالالار، اوز اۋىى مەن مەكتەب ماتىرىيالداى تىرچىلكى تەكسەرەدى.

4 نچى سىنىفداى بالالار بىرتىدە- ئىلم اۋدانن، دۇنيەگە كوز قاراسن كەشىتە بارب، جەر اۋستىدەگى بار چاتىرچىلك تۇۋرالى ماغلۇمات آلاباستايدى. سوندا «آلەۋمەن قۇرالىسى» مەن «اەكەك» بولىمى 4 بۇۋىغا بولنگەن بولادى.

تاييغات بولمى اەكىنى بۇۋىغا بولنگەن بولادى. سىنقداردا
اينالامزداغى تاييغات تەكسەريپەدى - دە، ۱۱۱ - ۱۷ سىنقداردا باسقا چەت جەر -
لەردىك تاييغاتى اوقىلادى.

اونىڭ بەرچاغندا ۱ - ۱۱ سىنقداردا كويىنەسە «ءاولى تاييغات» تەكسەيلەدى دە،
۱۱۱ - ۱۷ سىنقداردا اوسىدىك ھەم خايۋاندار سىيقلدى ئىرى تاييغات تەكسەريپەدى.
ق. ق. بىلىم كەمەسىمىسى.

‡ جلق باستاۋچ مەكتەبىدە اوقۇ جوباسى ھام ھار ھېر
جەكە بولمىدەردە بەرىلەتۇن ھېلىم مولچەرى.

1 نچى سىنىف.

(باستاۋچ مەكتەبىدە ھېرىنچى ھېلىمى دەگەن سوزدەن ھېرىنچى جىلدا
قارا تانىمايتۇن 8 دەگى اوقۇ جاسىنداغى بالانى اوقۇغا جاتقىرتۇ دەگەن ھسوز
آشغارىلادى).

1. بالالاردىڭ آلتۇن ھېلىمىنىڭ مولچەرى: مەكتەبىكە ھام ھازىر اچىپىنە
بالالاردىڭ تانىستىغى آر تىب آسەرلەنىۋى.

2. بالالار تارافىنان اوقىلىپ تانىلغان زاتدار (جىل آياغىنداغى آغان ھېلىمىنىڭ
مولچەرى).

I. جاراتىلىس: آ) توكەرەكدە كەزدەسەتۇن زاتداردىڭ سىسىپاتى مەن تانىسۇ.
آر ھېر جەكە سوزدەردىڭ ماغىناسىن آچقى اۇغا ھېلىۋ:
اۋلىكەن، كىچى، تار، كەڭ، جۇۋان، جىكچكە، جەڭگىل، آۋر، تەگس، بۇدر،
استىق، جىلى، سالقىن، استىك، دوغال، جابىسقاق، تاياق، سوزلىغىچ، آچقى
تۇچقى، ھام باسقادا سوزدەر.

قاغىلىۋ، جارىلىۋ، سىقىرلاۋ، ازىداۋ، اۋۋلدەۋ، اسقىرۇ ھام باسقا - دا اوسى
سىقىلدى سوزدەردىڭ ماغىناسىن آچقى تۇسىنە ھېلىۋ.

تۇسدەردى آيرۇ (كوك، جاسىل، كوگىلدر ھام باسقالار).
مۇغالىم ۋاقتىدىڭ ھېر ازىن ھېرىنچى جىلدىڭ بالالارىنىڭ سەزم مۇچەلەرن
جەتلىپ اوتكىرلەۋگە جۇمساۋى خاجەت (آسىزە سە، كورۇ، اەستۇ، سىپاۋ
سەزمەرن كۇچەيتۇگە جاھات اەتۇ كەرەك)

سەزم مۇچەلەرن ھتارىيالاب جەتلىتۇ بالالاردىڭ مەكتەبىدەن بۇرنىغى داۋرىندە
ياغىنى، بالالار باقچاسىنداغى بولغان چاقدارنىدا بولىۋى كەرەك. بىراق تۇركىس -
تەندە بالالارغا مەكتەپ جاسىنا جەتكەنچە ھتارىيا بەرەتۇن اورنىداردىڭ جوقىغىنان

بالالار باقچاسىندا بەرىلەتەن ئارىيانىڭ ئىرازىن باستاۋىچ مەكتەپنىڭ ئىبىرنىچى جىلىندا بەرۋىگە تۇۋرا كەلەدى.

سەزىم مۇچەلەرن جەتلىتۋىگە جەتەكچى مىسالدار: «ئاقتاغا سىزغان سىزنىڭ قايسىسى ئوزنراق؟» «مەنىم بىرىكىم مەن ئورماندىڭ چاپانىنىڭ تىمىن سىپاغاندا قايسىسى قولغا قاتتىڭ سەزىلەدى؟» «گۈلنار مەن قاچاننىڭ قايسىسىنىڭ داۋىسى خىچكىگە؟» «ھام باسقا - دا اوسى سىقىلدى سۇراۋلار»

ب. بالالارنىڭ ماڭايندا ئىبىرىيى ئۇچىرايتۇن اوسىمىكىدەر
«ھام جانىۋارلار مەن تانىستىرۇ.

تانىستىرۇ جولى.

بالالارنىڭ ماڭايندا ئۇچىرايتۇن جاندىمىدىرىكى اوسىمىكىدەر تۇۋرالى بالالار
اچق تۇردە ئۇغىم ئىب. تانىب جەتتەيتۇندىگىن، ئارىياچىلارنىڭ كىبى بايقاغان.
بالالار ئورب جۇرگەن زاتىدارىنىڭ كىبىنىڭ سىسىپاتىن اچق ئىرالمايدى (ماسالان
8. جاسداغى ئىبىر بالا قاسىنداغى بالالارغا مىسقىڭ ئى. اق اياغى بولادى دەپ
خابارلاندىرىۋى مۇمكىن. كەى ئىبىر بالالار «كوبەلەك» دەگەن سوزدەن ئۇچاتۇن
اىنەلك، كوبەلەك، بۇگەلەك سىبىقتى جاندىمىدىرىڭ بارى. دە «كوبەلەك»
دەپ. قاتا ئۇغىنىۋى مۇمكىن.

بالالارنىڭ اوسىمىكىدەر جەرلەرىنە قاراپ، جوغارغى ايتىلغان جاندىمىدىرىڭدەن
ھەچ ئىبىرخابارى بولمايتۇن بالالار. دا بولادى. (ماسالان: چامار بالالارنىڭ ھەچ
ۋاقتىدا كورمەگەن قىۋى، تۇپە سىقىلدى جانىۋارلاردان اج ئىبىرخابارى بول.
مايتۇندارى. دا بولادى.

سوندىقدان مۇغالىم بالالاردى مەكتەپكە قىبل ئالغانىن بالالارنىڭ كورگەن
پىلگەندىرىنەن، خاتتا، قى جەردە اوسىمىكىدەر اوسىمىكىدەرگىنەن. دە تولق ماغلۇمات
ئىبىر تانىسىۋى كەرەك.

بالالارنىڭ اوسىمىكىدەر تۇۋرالى ئۇغىنەن كەشەيتىپ، سەزىمەن تەرەشەتتەتۇ
اۋچىن مۇغالىم مىسالغا قاتار اەكى اناچىدى ئىبىر. سول اەكى اناچىنىڭ
بىرىنەن بىرىنىڭ باسقا جەكە سىپاتىدارىن بالالارغا بايىداپ ايرتدىرىۋى
كەرەك.

مىسال:

تەرەك	قارا آغاچ	آغاچدار	بەلگىلى مۇچەلەرى
قوجرسىز جالتىراغان جۇقا قابىقى.	قوجرلى، قالكڭ قابىقى.	قابىغى	
بۇتاقسىز- سېتا. بۇتاقدارى بوين اورلەپ اوسكەن. جيگچە- كە بۇتاقتى.	بۇتاقتى، بۇتاقدارى جانجا- ققا جايىلب تارماقتانب اوس- كەن، جۇۋان بۇتاقدارى بار،	بۇتاقدارى . . .	
آچق جاسل، جلتىرق، جۇ- مساق، قچقل. اوزىدىغى سانتىمەتر كەشدىگى سانتىمەتر.	قارا كوك، بۇدر قاتتى جا- پراقتى. قچقل ەدام بولمايدى اوزۇندىغى سانتىمەتر. كەشدىگى سانتىمەتر.	جاپراقدارى . . .	
آز كوله شكەلى	زور كوله شكەلى	كوله شكەسى . . .	
پاناسز	پانالى	جاۋنغاپانا بولاما?	
قوزغالب چايقلادى.	قارا آغاچ جەلگە بەرك، قوزغالمایدى.	جەلدى كۇنى قوزغالاما? . . .	
تەرەك دەسەلدر بولادى.	قارا آغاچدا جيىى بولادى.	قۇس اۇيالارى . . .	

بالالاردى ءاۋى خايۋاندارى مەن تانسىترۇ ءۇچىن مىسال:

(بالالار ءاۋى خايۋاندارى بان تانسقاننان كەين نومەندەگى سۇراۋلارغا جاۋاب بەرسۇى كەرەك.)

(*) مۇغاللم جوغارغى كورسەتلىگەن مىسالغا قاراب جەرگىلىكتى اورىنداردا اوسەتۇن اەكى اوسىدكەردى آلب، بىرىنە بىرن سالىتىرب. آرالارنداشى جەكسى باسقالق سىپاتدار آىرتۇى كەرەك.

1. جلقى تۇرۇپ اۇيقتاي آلاما؟
2. جلقى جاتقان چاقدا آياغن قالاچا آلب جاتادى؟
3. جلقى تۇرغاندا قالاي تۇرادى: اۆهلى آلدىغى آياقدارن كوتەرەرمە، آرتقى آياقدارن كوتەرەرمە؟ سىر قالايسى تۇرادى؟
4. جلقى بىر جەردە كۆپ تۇرغانىنان كەين، جۇرە باستاغان چاقدا آلدى مەن قاي آياغن بۇرن ياسادى؟ لوڭ آياغن-با؟ ياكى سول آياغن-با؟ آرتقى آياغن-با؟ آلدىغى آياغن-با؟ بۇدان سۇڭ قايى آياغن ياسادى؟
5. جلقى جەلگەن ۋاقتدا بىر جاق آياقدارن بىر اشغاي كوتەرب ياسا-ما؟ ياكى بىر لوڭ جاق، بىر سول جاق آياقدارن كوتەرب ياسا-ما؟
6. جلقىڭزىڭ آزقتاناتۇن آزيغن آتاب آيتكۇزدار: جلقى ءۈچن كۇندك آزقتاناتۇن آزيغنڭ قانداي مولچەردە بولغانى قولايلى بولادى؟ آر بىر جلقىغا آزقتاناتۇن آزقدارينان قانداي مولچەردە بەرب اوتىرۇ كەرەك ءھام قاي ۋاقتداردا بەرۇ پايدالى بولادى.
7. مەكتەپنىڭ بىرىنچى بۆلۈمىنىڭ بالالارن اوسمىڭ ءھام جانۇرالاردىڭ سىرتقى سىپاتدارى مەن قالاچا تانىستىرۇ ارەتى جوغارغى كورسەتكەن مىسالداردان آچق كوريلەدى. جوغارغى مىسالداردان بىزدىڭ بىرىنچى ماقساتىمىز- بالالاردى اوسمىڭدەر مەن جانۇرالاردىڭ سىرتقى سىپاتدارى مەن آچق تانىستىرۇ: اە كىچى ماقساتىمىز- بايىداپ قاراۋ ارقىلى بالالاردىڭ اۇغىن جەتلىب، بايىن كۇچەيتىۋ بولادى.

ت. كۇن مەن ءتۇن تۇۋالى:

(كۇننىڭ اوزىدىغى)

- تانىستىرۇ جولى. كۇن مەن ءتۇن تۇۋالسى بالالاردى تانىستىرۇ ءۈچن تومەندىكى سۇرۇلاردى بەرۇگە مۇمكىن:
- بالالار، جەرگە قادالغان اۇزن قازقدىڭ كۈلەڭكەسن بايقاشىزدار. قازقدىڭ كۈلەڭكەسى كۇندىز قاي ۋاقتدا بولسادا بىر ءداراجادا بۇلب تۇرا-ما؟ جوق-با؟ كۈلەڭكە نە ءۈچن ارەتمەن كەچ اۇزارب، ناق تال ءتۇس بولغان چاقدا قىسقارب لوتىرادى؟
- سەنىڭ كۈلەڭكەڭ قاي ۋاقتدا ءاوز بويىڭنان اوزىراق بولادى؟ قاي ۋاقتدا بۇيىڭنان قىسقاراق بولادى؟

ج. جلدك ۋاقتدارى.

تانىستىرۇ جولى.

بالالاردى جلىندا 4 ايرەت (كۈز، 13 انچى سەنتەبىر كەزىندە، قىس، 22 انچى دە كەبىر كەزىندە؛ جاز، 12 انچى مارت كەزىندە؛ چىلدەدە بالالار اوقۇدان بوسا - بارەكك الدىندا) جلدك ايرىقچا ۋاقتدارى مەن تانىستىرۇ كەرەك. مۇنكك ءۇچىن مېرەپچە كۈندەردى بالالاردكك جىل ۋاقتدارىن ابدان بايىداپ ايرىۋىنا ارناق خاجەت بالالار جىل ۋاقتىردى مەن تانىسقانىنان كەين تومەندەگى سۇراۋلارغا اسا بوگەلمەي جاۋاب بەرەرلىكدەي بولسىن.

كۈننكك چىغىۋىن ءھام باتىۋىن ايرتۇ. (ءجانا، ناق سول كەزدە كۈن مەن تۇننكك اۋزىدىغىن ايرتۇ) مىسال:

ءبىز مەكتەبدە اۋەل اوقۇ باستاغان چاقتا، تۇسكى اسدى اچكەننەن كەين كۈننكك جارىغى مەن ءبىر از ۋاقت اويىنايتۇن اەدك. اەندى خازردە، تۇسكى اسدى اچكەننەن كەين كۈن قارانغىلانا باستايدى. االغاققى مەكتەبكە كىرگەندەگى كەزدەي اويىناۋغا جارق ۋاقت قالمايدى. نە ءۇچىن اولاي؟

مەكتەبىدك تەرەزەسىنەن ياكى باسقا بەلىگىلى اورنىنان قاراغان ۋاقتتا كۈننكك انق چىغاتۇن ءھام باتاتۇن اورنىدارن ايرتۇ. بۇغان مىسال:

«بۇگۈن كۈن اناۋجالغىز اغاچدكك اوڭ چاغىنان باتدى. قىسقى كۈنى ءبىز كۈننكك باتقانن اوسى جەردە تۇرۇپ قاراغانمىزدا كۈن جالغىز اغاچدكك سول چاغىنان باتب اەدى».

لوسى ايرەت بىن مۇغاللىم جوعارغى ايتىلغانداغىداي بالالاردكك اباين جلدكك ار ۋاقتىندا كۈننكك باتۇ، چىغۇينا ءتۇسۇرۇپ زەرتتەتب اوتىرۇ كەرەك، بالالار تۇبىندە اوزدەرىنكك ابايلاپ كورگەن ءتاجىرىياسىنكك ارقا-سىندا، كۈن تۇۋرالى تومەندەگى ماغلۇماتدى اوزدككەرىنەن ايرارلىق خالغا جەتەدى.

1. كۈننكك جەربەتن جىلئوى ياكى قىزدىۋى جىلدكك ار ۋاقتىندا ار ءتۇرلى بولادى

2. كۈننكك كوزى ناق تال تۇس بولغان كەزدە كۈن ساين اقىرنىق بىن اسبىندا جوعارلاغاندىغى بايقالسا، اول ۋاقتتا كۈننىنكك دە اقىرنىق بىن

اۋزاغاندىغى بايقالدى؛ اەگەردە كۈننىڭ كوزى نىاق تال ءتۇس بولغان كەزدە آقيرىندىق بەن كۈن ساين تومەندەى بەرگەندىگى بايقالسا، اول ۋاقتدا - دا كۈننىڭ بىنبەى آقيرىندىق بەن قىسقارغاندىغى بايقالدى. براق، بزدىڭ جوغارىداغى كۈن مەن ءتۇن جاينان مەكتەبىڭ ءھام اولاردىڭ اۋزارب، قىسقارۋى جاينان مەكتەبىڭ ءبرنچى بولىمىدەگى بالالارغا بەرگەن ماغۇماتىمىز بالالاردىڭ كۈن جەردى اينال ب تۇرادى. دەگەن اۋغىمىن اۋزگەرتۋى مۇمكىن اەمەس. بالالار كۈن مەن تۇننىڭ قىلايچا پايدا بولاتۇندىغىن، "كۈن"، جەن "ءھام" "آى" دىڭ زورلىغىن، اولاردىڭ بىرىنەن ءبرننىڭ آلسىغىن مەكتەبىڭ 4 نچى بولىمىدە آچق آيرا آلدى. سوندىقدان، مەكتەبىڭ ءبرنچى ءبولمىڭ بالالارى .. كۈن جەردى اينالدى، دەگەن اۋغىمى آسا قورقنچق اەمەس.

كۈننىڭ آساندا جوغارى ياكى تومەن جۇرۇۋىنەن، جەردىڭ بەتىنە قانداى اوزگەرسەن پايدا بولاتۇندىغىن بالالارنىڭ ابايلاى بارغانى اۋتە خاجەن نارسە. بالالار كۈننىڭ جىلىغىن مەچ بەر اولچەمەى - آق، جازدىڭ جلى، قىدىڭ سۇۋق بولاتۇندىغىن آچق آيرا آلدى.

ءجانا بالالار، مۇنى مەن قاتار ءار آيدىڭ بوينا، جاراتىلىس دافىدەرى دەپ آتالاتۇن كۈندىڭ دافىتەر قولدان ب اوترادى. جاراتىلىس دافىدەرىدە بالالار جاۋندى، بۇلتىدى؛ آچق كۈندەردى بەلىگەلىدى ءھام جىلىڭ ۋاقتىدارىنا قاراب اوسىمىدكەدە، جانۋارلاردا بولاتۇن جاراتىلىس اوزگەرسەن بەلىگەلىدى (مىسالى: آغاچ چاپراقدارنىڭ چغۋى، سارغايۋى، ءتۇسۋى سىقلىدى؛ مالدىڭ تۇلەۋى؛ قوباننىڭ قىس آغارب، جاز اورغا اينالۋى؛ قۇسدىڭ كوز سۇۋق تۇسە قايتب، جاز بولغان سوڭ قايتا كەلۋى سىقلىدى)؛ اەگەر بالالار جازۋغا جاتققان بولسا، كۈندىڭ دافىتەر لەرىنە جاراتىلىس بەلىگەلەرن قىسقا ءسوزبەن - غانا جازب اوترادى. اەگەردە جازۋغا جاتقباغان بولسا، اول ۋاقتدا باسقاچا ءآرتۇرلى اوزدەرىنىڭ بەلىگەلەن الغان تاشبالارى مەن بەلىگەلەيدى. مىسالى، بالالار آچق كۈندەردى كورسەتۋ ءۋچن كوك قاغازدان كچكەنە تورىسكىل قىلب قىب آلدى - دا كۈندىڭ دەفتەرىنە ءآر بەر آچق كۈن ساين جابىستىر ب اوترادى. بۇلتىدى كۈندى كورسەتۋ ءۋچن قارا قاغاز قىب جابىسرادى، قار جاۋغان كۈندى كورسەتۋ ءۋچن آق قاغاز، مۇنارلى كۈندى كورسەتۋ ءۋچن سۇرغىلت قاغازدان قىب جابىسرادى. جەردىڭ گۈلدەن ب كوگەرگەن

خاغر كورسەنۇ ءاۋچىن، كۈندىك دافتەرگە جەردىڭ گۈلدەنسكەن كۈندەرىندە گۈل جايستىرىپ قويادى.

مىنى، اوسى سىيىقلىدى جاراتىلىسدىڭ جايىن بەلگىلەپ كورسەتپ اوتراتۇن كۈندەلك دافتەردىڭ جاردەمى مەن بالالار جىلدىڭ ارۋاقتىدارىندا بولاتۇن جاراتىلىسدىڭ اوزگەرسىدەرىن اچق ابايلاپ، بايقاي الاتۇن خالغا جەتەدى. بالالار ساباقتا اوتراغان چاقتارىندا ءبارى جىنالىسىپ كۈندەلك دافتەر لەرىنەن جىلدىڭ ايچىندە بولاتۇن جاراتىلىس اوزگەرسىدەر جايىنان قورىتىندى ناتىجا چىقاردى. يىغىنى، جىل ايچىندەگى جاراتىلىسدىڭ تۇرلى اوزگەرسى تاپقان كۈندەرىن، ءتۇرلى بويىۋلى قاغاز داردان قىيىپ اۋلىكەن اق قاغازغا جايستىرىپ اچق كوزگە كورسەتەدى. بالالار اوسى ارەتىدى استەگەن اسدەرى ارقتىلى جاراتىلىس قاي ۋاقتىداردا قانداي اوزگەرسى الاتۇندىيىغان اچق اۋغىم الادى. (مىسالى، آغاچدىڭ گۈلدەنىپ جاپراق جارغانى، قاردىڭ جاۋغانى، قار كەتىپ جەردىڭ قاراغا اينالغانى سىيىقلىدى)

خ) آيدىڭ تولىۋى ھام كەمىۋى.

تانىستىرۋجولى.

بالالار ءبر آيدىڭ ايچىمدە آيدىڭ تۇرلىچە اوزگەرسى تاپقان سۇۋرەتدەرىن ءبر نەچە ارەت كۈندەلك دافتەر لەرىنە بەلگىلەپ اوترادى. بالالاردىڭ بولايچا آيدىڭ تۇرلىچە اوزگەرسى تاپقان سۇۋرەتدەرىن بەلگىلەپ جاتىغىۋى، ءبر نەچە آيلارغا سوزالىپ، ءابدان جاتققانى دۇرس. بالالار آي كۈلەمنىڭ اوزگەرسى تاپقاننىنا ءابدان جاتققاننان كەين تومەندەگى سۇراۋلارغا جاۋاب بەرەرلىك خالغا جەتە الادى.

آيدىڭ ءخۇزى ھەچ ءبر اوزگەرسى تاپباسدان ءبر قالبىدا تۇرا آلاما؟ نەچە كۈن اوتكەننەن كەين آيدىڭ تولغانى يا كەمىگەنى اچق كورىنىپ اوتىرادى؟ بالالاردى آيدىڭ تولىۋى ھام كەمىۋى مەن تانىستىرۋ ءبر جاعىنان، اولاردىڭ سەزىمىن كۈچەيتۋگە سەبەب بولسا، اە كىنچى جىاغىنان-بالالاردىڭ "آي"، "خۇما" دەگەن سوزدەرگە تولق ماغناسىندا تۇسىنىۋىنە سەبەب بولادى. آيدىڭ تولپ، كەمىۋى اەسەپ بەن بايلانسقانىدىغى بارىمىزگە اچقۇتار.

II - اه گبهك .

آ - ءاۋى (باس پانا) تۇۋرالى، تۇراتۇن ءاۋى نە ءۇچىن كەرك. نەندەي قىزمەت اتقارادى؟ ءاۋىدىڭ جەكە بولمىدەرى: اەسك، تەرەزە، قابىرغا، توبە، اەدەننىن غىبارات بولادى. بزدىڭ اۋلداغى اۋىلەردىڭ ءار ءبىر جەكە بولمىدەرى نەندەي زاتىداردان جاسالادى؟ (ءار ءبىر جەرگىلىكتى خالقداردىڭ تۇرمىس چارتىنا قاراپ جاسالاتۇن كىيىز ءاۋى، آغاچ ءاۋى، بالچىق، چىم اۋىلەر االىنادى). نە ءۇچىن ءاۋىدىڭ جەكە بولمىدەرىنىڭ كەيى بىرەۋى بىر زاتىدان جاسالسا، اەكىنچى بىرەۋى باسقا زاتىدان جاسالغان (مىسالى، تەرەزە - اىنەكەن: بەچ تەمدەن ياكى كرپچەن جاسالغان).

سالقىن تۇسە باسساغان ۋاقتىداردا قىسقى اۋىلەرگە نەندەي جابىدقىدار استەيدى؟) ءاۋىدىڭ قابىرغاسىن سىلاب ارگەسىن جابۋ سىقلىدى جابىدقىدار اەسكەرتىلۋ كەرەك).

جابابى اۋىلەرمەن مەكتەبىدىڭ اراسىندا قانداي ايرىما بار؟ اۋىلەر تاغىدا نەندەي زاتىداردان استەلدەدى؟ (بالچىق ءاۋى مەن كرپچەن سالقىن مەكتەبىدى سالسىرۋ جابىنان ءھام بالالاردىڭ قانداي اۋىلەردى كورگەندىگى يا اەستىگەندىگى تۇۋرالى سۇراپ مۇغاللىم بالالارمەن كەشەسىۋى خاجات).

ءاۋىدى تۈزدىرمەي ساقتاۋ جولى تۇۋرالى. (ءاۋىدىڭ توبەسىنە جاۋغان قار، جاشىردىڭ اۋىگە قانداي زالالدار كەلتىرۋى تۇۋرالى كەشەس اچۋ كەرەك).

ءاۋىدىڭ اىچىنىڭ تازالىغى تۇۋرالى) جۇۋۇ، سىمپىرۋ سىقلىدى). ءاۋى جاسايتۇن قۇرالىدار تۇۋرالى) بالتا، آرا، سۇرگى سىقلىدى). ءاۋى االىنا جاسالاتۇن ابار، لاپاس دار تۇۋرالى، اولاردىڭ اورىندارى، اباردا كەزدەستەتۇن كەرەكتى قۇرالىدار تۇۋرالى مۇغاللىم بالالارمەن كەشەس اچىۋى كەرەك.

ب - كىيىملەر تۇۋرالى. جىلدىڭ ۋاقتىدارىنا قاراي كىيىمدەردىڭ اوزگەرىلىۋىن ايرتۇ. اەرلەر كىيىمى مەن اىەلدەر كىيىمدەرىنىڭ اراسىندا قانداي ايرىقا بار. اۋرۇپالىقدارمەن بوراتانا خالقداردىڭ كىيىمدەرىنىڭ اراسىندا قانداي ايرىما بار.

اەكەندىكىن آيرۇ، عبر كىيمنىڭ جەكە بولدىن آيرۇ (جەك، چاغا، تۇيمە سىقىلدى) كىيىم نىڭگۇ ءاۋچن قولداناتۇن قورالداردى ساناۋ (اينە، قاچچى، اويماق، كىيىم نىڭگەنۇن ماشىنا سىقىلدى).

ت- تاماق تۇۋرالى. آزقداڭ تۇرلەرى:

اوسمىدكەردەن، اەتەن سۇتدىن جاسالاتۇن آزقدار. جەرگىلىكتى خالقدارداڭ آزقتاناتۇن تاماقتاناتۇن آزقدارى، ايدىس آتدارى؛ جىلداڭ ۋاقتداربىنا قاراپ آزقدارداڭ اوزگەرىلىۋى: چىكى تاماقداردى آزلەۋ جايى (پىسرۇ، قايناتۇ، قۇۋىرۇ، آچىتۇ، سۇرلەۋ (قاقتاۋ) دەگەن سوزدەرداڭ ماغناسىنا تولق تۇسىنە ءبىلۇ) تاماقدى تاتتىلەۋ جايىن آيرتۇ (تۇزداڭ خاسىيەتن اۇغندىرۇ) اۋستەلگە قولداناتۇن ايدىسدارمەن، آس اۋىدە- غانا قولداناتۇن ايدىسداردى بالالارغا اتاندىرىپ آيرتۇ جايلارىدان مۇغاللىم بالالارمەن كەشەسب. جوغارغى آيتقاندار تۇۋرالى تولق اۋغم بەرىۋى كەرەك.

اوت باسى مەن تانىستۇ. اوت ءاۋچن فولداناتۇن زاتداردى آيرتۇ؛ اوتىدى توتاتب چاڭۇ ءاۋچن نەندەى زاتداردى قولوانۇ كەرەك (اوتتق (چرپى)، چاقباق اوتى، قاتتى آغاچ سىقىلدى زاتداردى بىرىنە بىرىن اۋىكەۋمەن اوت تۇتاتۇ. استق كۇندەردە اوت تۇتاتۇن آينەك دەرمەن تانىستۇ خاجەت).

«ءاۋى، كىيىم ءھام تاماق» بولمىدەرىنە مۇغاللىم بالالارغا تانىستۇ جولدەرن كورسەتۇ.

پروغراممانىڭ كوزدەگەن ءاۋچ نەگىزگى ماقساتى بار: 1) بالالاردى ءار بىر جەكە سوزدەرداڭ ماغناسىن تولق اۋغارلىق قىلىپ، اولارداڭ تىلدەرن بايىتۇ.

2) ءار عبر استەلگەن زاتدار ءاۋچن جۇمسالىغان ادام بالاسىنىڭ اەكەنگەن باغالاى بىلەرلىك بالالارغا اۋغم تۇۋدرۇ. 3) ادامنىڭ ساۋلىغىن ساقتاۋغا پايدالى ماغلۇماتداردان خاباردار قىلىپ، اونىڭ ءاۋچن نەندەى چارالارداڭ كەرەكتىگىن اۋغندىرۇ.

ج) جۇمس قىلۇ ءھام تىنىغۇ تۇۋرالى.

ءاۋى ايچىندە ياكى مەكتەبدە ءاس استەۋ، اسدەن كەين تىنىغۇ قاي لىرەتدە بولۇ كەرەك (ءاۋى ايچىندە ياكى مەكتەبدە عبر كۇندى يا ءبر جۇمانى قالايچا اوتكىزۇ كەرەك). تىنىغۇداڭ كەرەكتىگى.

تاستىرۇ جولى: مۇغاللىمىڭ جۇمىس قىلۇ ھام تىنىغۇ تۇۋرالى كەشمەسىۋى
بىر جاغىنان بالالاردىڭ ساۋلىغىز ساقتاۋغا جول كورسەتەدى (پروگراممانىڭ
«ساۋلىق ساقتاۋ تۇۋرالى» دەگەن بولىمىز قاراڭىز) ەككىچى جاغىنان، مەكتەبە
ياكى ەۋى ايچىندە كۈندى قالاي اوتكىزۇ نەرك دەگەن سوزدەرگە كەشمە
اچۇ بالالارغا ەۋمىر تۇۋرالى اۋغە بەرەدى. بالالارغا اوتكىمەن اومىرىنە
اۋئىلىب قارايتۇن سانا تۇۋادى. بوس ۋاقتى باغلاي بىلەدى («قوغام»
بولىمىز قاراڭىز).

III. قوغام تۇۋرالى.

(ا) اۋى ايچىندەكى ادامداردىڭ استەيتۇن اسدەرى. (ا كە نە استەيدى،
انا نە استەيدى).

(ب) ەۋى ايچىنڭ اوتكىمەن ەۋمىرى (ەۋى ايچىندە بولغان قۇۋانچ،
قايسى).

(ت) مەكتەبە تارتىب ايرەتى ھام استەلەتۇن اسدەردىڭ بولىنىۋى
(مەكتەب اسدەرن بالالاردىڭ اوزدەرى باسقارۇ تۇۋرالى ەتاجرىبا جاساۋ. مۇ-
غاللىمىڭ باستىق بولىۋى مەن بالالاردىڭ آراسىدا كەرەكتى ماسەلەلەردىڭ
چەچىلىۋى ھام كەزۇ تۇۋرالى).

تاستىرۇ جولى.

مۇغاللىم بالالارغا جەكە اۋۋاق اسدەردى تابىرۇدان ساقىتانۇ كەرەك.
مۇغاللىمىڭ تابىرغان جۇمىسى بالالاردىڭ بىرىگىب قوسىياب استەيتۇن جۇمىسى
بولسىن.

مىسالى: مەكتەبىڭ ايچىندەكى اوقۇ اسبابدارن جىناتۇ اۋچن بالالاردى
مۇغاللىمىڭ تومەندەكى كورسەتكەن ارەتدە جۇمىساۋى دۇرس اەمەس.
«نۇرماچ، بەكچ، زىنچ، گۇلتاي - بولمىڭ پارتاسن اورنىدارنا قويگىدار.
بالاباى، بىكە - اەكەۋڭ سۇۋغا بارگىدار: سالىماسەن تاقتانى سۇرت!» دەپ
مۇغاللىمىڭ اوسى ايتقان ارەتدى بالالارغا جۇمىس قوسىۋى جارامايدى:
بۇلاردىڭ اورنىنا مۇغاللىم بالالارغا اوزدەرى تەكسەرىپ چەچۇ اۋچن تومەندە.

گىدەى سۇرۇلۇ بەرۋ كەرەك: «مەكتەپ بولمىدەرنىڭ ايچىندەگى اوقۇ آسبايدارن قانداى تارتىكە قويامز. آرقايسىمىزغا نەندەى اس استەۋگە تابىرامز.» بالالار استەۋگە بەلگىلەنگەن جۇمىسىدى عبارى جالپى كۇچ قوسىب استەيدى. يابولماسا، كەرەك بەن استەيدى. براق، بالانى جازالاۋ ارەتى جۇمىسقا قوسۇدان ساققانۇ كەرەك.

قوغام.. بولمىنە تانسىترۇ جولى. مۇغاللىم بالالاردىڭ عىلىم اۋداننا قاراپ كەشكەسە بىلۇ كەرەك. مۇغاللىمنىڭ كەشكەسى بالالاردى اەكى تۇرلى فكىرگە جەتكىزەرلىك بولسىن:

عبرى... تۇرمىسدا بەلگىلى ئارتىب قولدانۇ كەرەك.. اەكنچىسى، تۇرمىس اوزكەرەدى، دەگىن فكىرلەردەن بالالاردىڭ تولق اوغىمى بولۇى خاجەت.

۱۷. ساۋلىق ساقىتىغى.

اەگبەك بولىمىنە تانسىترۇ جولى جوغارغى آيتلغان سۇراۋلار تۇۋرالى مۇغاللىم بالالارمەن كەشكەسكەن ۋاقتىدا بالالاردىڭ كۇندەگى اۋى چارۋا سىندا استەپ عتاجرىبا لارى مەن پايدالانادى. عجانا مۇغاللىم بالالاردى مەكتەپ ايچىندەگى استەلەتۇن استەردى استەتەرىپ، اەگبەكىكە جاتقىرىۋى كەرەك. اۋى سىپرۇ، اەدەن جۇۋۇ، تەرەزە سۇرتۇ، كۇز سالقن تۇسكەن كەزدە مەنتەبەكە تەرەزە قويۇ، باسقادا بالالاردىڭ چامالارىنان كەلسەنچە مەكتەپدىڭ اۋۋاق اسدەرن استەۋگە جاتقىترۇ، سىقىلدى) اەگەر بالالار اينتەرناتىدا بولب جالپى اۋستەلەن تاماق ايچەتۇن بولسا، بالالارغا تاماق ازىلەۋگە، ايدىس جۇۋۇغا اۋىرەتۇ كەرەك.

بالالارغا عتۇرلى كىمدەردىڭ ياسى ايدىسداردىڭ تۇرلەرن تۇسرگەن پىلا. كاتىدار دايارلاتۇ زور پايدالى سانالادى.

بالالاردىڭ اۋى جاسايتۇن، كىيىم هام باسقادا سونداى تۇرمىسدا قۇلدانىلا. تۇن زاتىدار جاسالىناتۇن عتۇرلى ماتەريالداردىڭ سىپاتىدارى مەن اس جۇزىندە تانىسىۋى اوتە خاجەت (مىسالى، جوغارغى اتالغان زاتىداردىڭ استەلەنەتۇن ماتەريالدارن تەكسەرۇ سىقىلدى).

رەزەڭگە	چىنى	تەر	آغاچ	قاندى زاتىدار / زاتىدارىڭ سىنى
ناچار كەسىلەدى	كەسىلمەيدى.	پىچاق بەن كەسىد مەيدى.	كەسىلەدى، جۈنلادى.	پىچاق بەن كەسىلمە؛
جاغىلادى.	سىنادى.	قاقتالادى.	جارىلادى.	سوقسا قايتەدى؟
ايىلەدى ھام قايتادان قالىپىن بارادى	سىنادى، ايىد مەيدى.	ايىلەدى ھام ايىلگەن قالىپدا قالب اوترادى.	از ايىلەدى، سىنادى.	
اىرىدى، سۇ يىق زاتقا اينالادى.	جانبايدى، بالقىدى	جانبايدى، براق تەز قىزادى.	جانادى، كۈل بولادى.	اوتقا جاناما؟

ت. قوغام تۇۋرالى.

(ا) مەكتەبىدەكى ھام ئاۋى ايچىندەكى استەلېنەتۇن جۇمىسدارىڭ بولىنۇۋى. آنا نە استەيدى، آنا نە استەيدى: ئاۋى ايچىنڭ باسقا ادامدارى نىندەى جۇمىس استەيدى؟ مۇغالىم، مەكتەپ كۈزەتچىسى ھام جالپى چاكرتد: رنە استەيدى؟ (ب) مەكتەپ نە ئاۋى ايچىنڭ اوتكەن خالى جايىنان. ئاۋى ايچىنڭ تۇرمىسىدا بۇرن بولغان قۇۋانچ، قايغىلى قالدەردى اەسكە الۋ بۇرن مايرام كۈندەن قالاي اوتكزدى؟ ئاۋى ايچىنڭ تۇرمىسى بۇرن قانداى اوزگەرسدەر كەچدى. مەكتەبىڭ تارىخى.) مەكتەبىڭ اچلغانىنا قانچا ۋاقت اوتدى؟ مۇغالىمسز بۇرن قايدا بولغان؟ مەكتەبىدى بۇرن عىتتوب چققان چاكرتدەر خازردە قايدا؟.

(ت) بالالاردى اوزدەرن باسقارۋغا جاتقتىرۋ. بالالاردى اوزدەرن باسقارۋغا جاتقتىرۋ اۋچن، مۇغالىم مەكتەبىدە كەزەكتەكى تۇرغان ماسەلەلەردى بالالار مەن بىرگە اوزى باستىق بولب اوتتوب تەكسەرب چەچىۋى كەرەك. بالالار كەزۋ بولب سىنقىدى باسقارب اتۇرارلىق اەتۋى خاجەت.

بالالاردىڭ ساۋلىغىن ساقىتاۋغا جاتقىرتۇ.

بالالاردى مەكتەبىگە باسداپ كىرگەن كۈنىدىن - آق پارتاغا دەنەسىن تۇزۇۋ اۋستاپ اوقۇغا جاتقىرتۇ كەرەك. مۇنىڭ ءاۋچىن كەرەكتى چارت: مەكتەبىڭ جارق بولىۋى. كۈنىڭ كوزى بالالاردىڭ اوقىپ اوتىرغان كىتابىنىڭ ناق اۋستىنە تۇسىرىلىك بولماسىن. كىتاب بەن اوقۇچى بالانىڭ كوزىنىڭ آراسىنداغى استىق (3) سائىتىمەن چاماسىندا بولسىن. بالالاردى مۇرنى مەن دەم الۇغا جاتقىرتۇ خاجەت. بالالاردىڭ بەنى، قولىنىڭ، اۋستى باسىنىڭ اوتە تازا بولىۋىنا مۇغاللىم نازار سالىب، بالالارغا تازالىق رۇۋخن قاتتى سىڭىرتۇ كەرەك. (مەكتەبىڭ اىچىندە جۇۋىناتون اورن، اەتىك، كىمىم 1 چوتكەلەرى داين بولۇ چارت). مۇغاللىم آر ءبر چايرتىڭ اۋستاپ جۇرگەن كىتاب، دافتەرلەرىنىڭ ءام باسقادا اوقۇ قۇردارىنىڭ كىسىز تازا بولىۋىنا كوز بولىۋى، كەرەك. اچكىمنىڭ كىسىز تازا بولىۋى خاقىندا، اۋزدى اىستەندىمەى جۇۋىب جۇرۇڭ پايدالىلىغى خاقىندا مۇغاللىمنىڭ بالالار مەن كەكەسۇۋى خاجەت). بالالار اۋزدارن تازا ساقىتاۋ ءاۋچىن مەكتەبىدە بالالارغا ءتىس بورچوگن ءام ءتىس چوتكەسىن قولداندىرپ اۋىرەتۇ كەرەك).

قوغام ساۋلىغىن ساقىتاۋ تۇۋرالى.

مەكتەپ اىچىندە تۇكىرىپ، قاقىرۇدان تىيۇ. چاكرتەر مەكتەبىڭ اىچىندە بولسىن، سىرتىدا بولسىن تازالىق جاغىنا اوتە ساق بولۇ؛ آسرىسە، دارەت - خانانى بىلىقتىرماى تازا قىلىپ اۋستاپ.

جۇقبالى اۋرۇ مەن اۋرغان آدمىداردىڭ نە ءاۋچىن، ساۋ آدمىداردىڭ آراسىنان جەكەلەنبى بولىنىۋن، اۋرۇ آدمىداردىڭ جاتقان جەرلەرن، تۈسەك - اورن، كىمىم - كەچەكەرن نە ءاۋچىن ءدارى مەن نۇقرا لايتۇندىغىن مۇغاللىم بالارغا اچق تۇسىندىرۇى كەرەك.

مۇغاللىم بالالارغا خالق آراسىندا كۈبىرەك بولاتون جۇقبالى اۋرۇلار دىڭ اۋن اتاب اۋغىندىرۇ (مىسالى. چەچەك، سوزەك، قزىچا، قوتر ءام باسقىلار سىقىلدى). جۇقبالى اۋرۇ مەن اۋرغان بالالاردى مۇغاللىم ءجىتى قاراپ تەكسەرىپ جۇرىۋى خاجەت.

جۇمىس ۋەھام تىمىس تۇۋرالى

مۇغاللىم بالالارغا ۋەھام تىمىسنىڭ تىمىسنىڭ كەركەتتىكى تۇسندىرى (ساباق) ئارالارداغى تىمىس ۋاقتدارىنىڭ ۋەھام 7 دە ۋەھام بولاتۇن جۇمانىڭ كىملىكى تىمىس ۋەھامغا كەركەت كەندىكىن ئۇغندىرى (تانىستىرى جولى، پروگراممانىڭ باسقا بولىمىدەن ئوتكەن ۋاقتدا بالالارنىڭ سۆزدەرى مولايىپ، تىمىسنىڭ كەركەتتىكى مۇغاللىمنىڭ ئابى بولىۋى كەركەت.

1 نچى سىنىفدا ئوقۇدىڭ قاى تارتىپ بەن جۇرىۋى تۇۋرالى تانىستىرى.

بالالارنىڭ مەكتەپنىڭ بىرىنچى جىلىدا ئالتۇن ۋەھام تاجرىپاسىنىڭ مولچەرى تۇۋرالى جوغارىدا كورسەتلىدى.

بالالارنىڭ مەكتەپتىن ئالتۇن ۋەھام تىمىسنىڭ ئالدى مەن ئوزدەرىنىڭ ئالدىداغى كورپ تانىس زاتدارىنىڭ سرن جاين بىلۋەن باستالىۋى كەركەت. تۇرمىسنىڭ ئالغا تارتاتۇن، بالالارنىڭ جانىنا جاقن زاتدارمەن مۇغاللىم بالالارغا بەرەتەن بايلانستىرى كەركەت. بالالارغا ئانا ۋەھام، ئانا، سۇۋرەت ۋەھام تۇۋرالى بەرەتۇن ۋەھام تىمىسنىڭ ئۇيرەتۇ ۋەھام تىمىسنىڭ مۇغاللىم ماتەرىيالىدى، سول بالالارنىڭ تۇرمىسدا كورپ جاتققان زاتدارىنان ئالب ئوتىرىۋ كەركەت.

ۋەھام تىمىسنىڭ بالالارغا ئوقۇ جىلىنىڭ باسىنغان ئايغىنا چەين ۋەھام تىمىسنىڭ ئوقۇ قولىدا ئۇغا تىمىسنى ماتەرىيالىدىنىڭ مىسالدارن كورسەتەمىز.

1 مەكتەپ. بالالارنىڭ سىنىفداغى ئوقۇ سايماندارى مەن تانىستىرى، مەكتەپنىڭ ۋەھام تىمىسنى مەن ۋەھام مەكتەپتە قولىدا ئالدىلا تۇن تارتىمىدە مەن تانىستىرى؛ مۇغاللىم، چاكرت سۆزدەردەن ماغلۇمات بەرۋ.

ۋەھام تىمىسنىڭ تۇۋرالى: (چاكرت، دافتمەر، قارنداج، كىتابدارنىڭ ۋەھام تىمىسنىڭ ئالدىرى)

2. كۆزدىڭ تۇسنىڭ. كۆز تۇسە باستاغان ۋاقتدا جاراتىلىسنىڭ بەرەتۇن بەلگىلەرى. تۇرلى چاپراق، گۈلدەرمەن مەكتەپنىڭ ۋەھام تىمىسنىڭ بەزەندىرى. ۋەھام تىمىسنىڭ باسقۇدا ۋەھام تىمىسنىڭ جىناۋ (ۋەھام تىمىسنىڭ جەمىس ۋەھام تىمىسنىڭ)

باقچاسى بولماسا، مۇغاللىم بالالارمەن ءاۋى جۈمىسدارى تۇۋرالى كەشمەسۇ (ەسەب ساياغىنا جاتقىرتۇ ءۈچن: آۋرلق اولچەۋى مەن تانستىرۇ، جەمسەردى اولچەۋ، جەكەلەب ساناۋغان تۇۋرا كەلەتۈندەرن ساناۋ. بۇتاقداردك جاپراغن ساناۋ سىقلىدى)

3. توشكەرس مايرامدارى تۇۋرالى.

مايرامغا آزلەنۇ. ەكى ەكيدەن قاتارلانب جۇرۇگە اۋيرەتۇ. مەكتەبىدى گۈلدەرمەن بەزەندىرۇ. مايرامنك بولۇ سەبەبن كەشمەسۇ (ەسەبكە جاتقىتىرۇ ءۈچن: تىزلىگەن قاتاردان جۇب، داق سانداردى آيرتۇ) 1. اۋى. قسقا ءاۋى خازرلەۋ. ءاۋىدك كەرەكتىگى ەھام باسقۇلار. «اوقۇ تارتىپىنك اۋلگىسى» نە غاراشن.

(ەسەبكە جاتقىرتۇ: سىنىق بولىمىن اولچەۋ ەھام تۇراتۇن ءاۋى ءايچن اولچەۋ، ءايرى اولچەۋلەرمەن تانستىرۇ (نك بۇرچ، چارچى، مەتر اولچەۋلەرى سىقلىدى)

2. قس بەلگىلەرى. كۈن مەن تۇننك اۋزىدىغى. مۇز. مۇزدك سۇۋدا قالىقۇ. (قانداى زاتدار سۇۋدا بالقىدى، قانداى زاتدار باتادى?) قار: ەسەبكە جاتقىرتۇ: اۋۋاق اۋزىدىق اولچەۋلەرى مەن تانستىرۇ. (سانتىمەتر. مەللىمەتر اولچەۋلەرى سىقلىدى)

3. كىيم تۇۋرالى. كىيمنىك كەرەكتىگى قسقى ەھام جازغى كىيىمدەر. «اوقۇ تارتىپىنك اۋلگىسى» نە قاراڭز تومەندەگى كورسەتكەن تاجرىبانى استەۋگە بولادى:

كەشدىگى بردەى ەكى ءتۈرلى تۇستە ءبر كەزدەمەنى قاردك بەتىنە كۈننك آچق چاغندا جايۇ كەرەك. (كىيمنىك تۇسدەرىنە جاتقىرتۇ)

(ەسەبكە جاتقىرتۇ: ءار ءبر جەكە كىيىمدەرگە قانچا كەز كەزدەمە كەتەتۇندىگن آيرۇ. كەزدەمەنى پچكەن ۋاقتدا كەۋمەتر يە پىچىمدەرن آيرتۇ. (اۋچكىل تورتكىل دەردى آيرتۇ)

7. اوتن تۇۋرالى. اوتن قىلاتۇن زاتىدارىڭ جاغۇغا قايسىسى جاقسى بولادى. اوتنىڭ نە ءاۋچن جاغىلانۇندىغى: «ءاۋيدى جلتۇ ءاۋچن، تاماق ازىلەۋ ءاۋچن جاغىلادى.» دەگەن سىقلىدى.

(ءەسەبىكە جاتقىرتۇ: كۈنىدە ءبىر پەچكە قانچا اوتن جاغىلادى. (سەكسەۋل اوتىنىنان قانچا جاغىلادى، كۈمىر قانچا جاغىلادى؟) ءبىر جۈمىغا كۈن آرا جاققاندا قانچا اوتن كەتەدى؟)

8. تاماق: اوتقا پىسىرىپ ازىلەنەتۇن تاماقداردى، اوتقا پىسىرۋدى خاجەت قىلمايتۇن تاماقدى (ايرۇ «اوقۇ تارتىنىڭ اۋلىگىسى» نە قارا شىز) (ءەسەبىكە جاتقىرتۇ: ءبىر كىسىگە كۈنىدە قانچا اەت، نان، كۈرچ، سۈت كەتەتۇندىگن ايرۇ. ءلۋى ايجىنىڭ كۈنىدە قانچا تاماق ايجىب جەيتۇندىگن ايرۇ).

9. ءاۋى خايۋاندارى تۇۋرالى. ءلۋى خايۋاندارى قانداى تاماق بەرەدى (اەت، سۈت، سىقلىدى) ءھام جۈمىس مالىدارىنىڭ نەندەى قىزىمت اتقاراتۇندىغىن ايرۇ. (ءەسەبىكە جاتقىرتۇ: ءبىر سىردان كۈنىدە قانچا ءسۈت آلىنادى. ءبىر جىلقى

كۈنىدە قانچا ءچۈپ جەيدى. ءھام بۇدان باسقادا سۇراۋلار بەرۋ خاجەت.)
10. كۈنىڭ اۋزارىۋى. كۈنىڭ آسباندا جۈرەتۈن جولى. ايدىڭ تولىۋى ءھام كەمىۋى.

(ءەسەبىكە جاتقىرتۇ: ساغات بەن تانىستۇرۇ).

11. جازدىڭ كرىۋى. جاز بەلىگىلىرى. جەمسىدى آغاچداردىڭ چاپراق جارب گۈلدىنىۋى، يا بولماسا دالا اوسىم كدەرىنىڭ كوكتەب گۈلدەينىۋى قۇسىدىڭ قايتىۋى، جازغى اەگن جۈمىسدارى.

(ءەسەبىكە جاتقىرتۇ: گۈلدەردى تۈسىدەرىنە، چاپراقدارىنا قاراپ ايرىا ءبىلىۋ. ائالى گۈلدەردىڭ بۇرلەرن ساناۋ. ءاورىلىب جالغاسقان گۈلدەرمەن مە كىستەبىدى بەزەندىرۋ. ءاورلىگەن گۈلدەردىڭ اۋزىدىغىن اولجەۋ. اورمە گۈلدەردىڭ ايجىندە ءبىر تۈستەس گۈلدەردىڭ سانن چامالاۋ ءھام باسقالار.)

|| نچى سىلف ||

1. بالالاردىڭ االنۇن ءبىلىمنىڭ چەگى: تۇۋغان اۋلىن جاقسى ءبىلىۋ (چاھار بالاسى ءاۋچن، ءاوز ءاۋىنىڭ اورامىنان باستاپ تۇۋغان چاھارن جاقسى بىلىۋ).

2. زاتدار جايىنان ءبىلىم الۋ:

1. جاراتىلس جايىنان. آ توشرە كدەگى اوسمىكەرمەن جاقسى تانىسۇ (آسرەسە ادامنىڭ ترچىلىگىنە پايدالى. اەكىلەتۇن اوسمىكەرمەن تانىسۇ خاجەت) اوسمىكەردىڭ تۇقىمى مەن ھام باسقا بولمىدەرى مەن تانىسۇ (مىسالى: اوسمىكەردىڭ ساباغى، تامرى، جاپراغى، كۈلدەرى سىقىلدى) اوسمىكەردىڭ توپراق بەن ھاۋامەن ازقتانىۋى: كۈن مەن سۇۋدىڭ اوسمىكەردىگە نەۋچىن كەرەكتىگى تۇۋرالى تولق اۋغىم بەرۋ.

تانىسۇرۇ جولى. بالالاردى اوسمىكەرمەن جاقسى تانىسۇرۇ ءۈچىن، بالالار باقچاسىنداغى اوزدەرىنىڭ اەككەن اوسمىكەرمەن ابايلاتىرۇ خاجەت. اەگەر مەكتەبىڭ جانىدا بالالار باقچاسى بولماغان كۈندە مەكتەبىڭ اىچىندە قۇمچاغا، ياكى باسقا ايدىسقا اەككەن اوسمىكەردىڭ اوسىۋىن مۇغاللىمنىڭ بالالارغا ابايلاتىرۇ كەرەك.

اوسمىكەردىڭ اوسىۋى مەن تانىستىرۇ تاجرىيالاز: (آ سرتدان قاراغاندا اچىدەگى زاندىڭ كورپىنۋىنە بوگەتى بولمايتۇن چىنى سىقىلدى ساۋتىڭ اىچىنە سۇۋ قۇيىپ، تۇقىم سالىب اوسمىكەردى اوسىرپ كورسەتۇ: ب) ءبىر ءتۈرلىسى اوسمىكەردى ءبىر قاراڭغى، ءبىر جارق جەرگە اەگب اوسىرپ كورسەتۇ براق اوسمىكەردىڭ اوسىۋىنە باسقا كەرەكتى بولاتۇن چارتدار اەكەۋندە - دە بىردەى بولسىن.

اوتىرقىچى بولب اەگىز مەن كەسب قىلاتۇن خالىقنىڭ آراسىنان اچىلغان مەكتەبىڭ بالالارن اوسمىكەرمەن تانىستىرۇ ءۈچىن تومەندەگى كورسەتسكەن پروگراممانى قولدانىۋ ماقۇل.

تۇقىم، تۇقىمنىڭ تۈزىلىسى. ءبىر اۋلەسىدى، اەكى اۋلەسىدى تۇقىمدار. تۇقىمنىڭ قايىغى، تۇقىم سىكارى، تۇقىمنىڭ اۋرىغى (بۇرچاق، فاسول تىكبا جۇگەرى ھام باسقارلار) تۇقىمنىڭ ايسىۋى، تۇقىمدى اسندىرۇ ءۈچىن سۇۋدىڭ كەرەكتىكى اوسمىكەردىڭ بولمىدەرى. تامرى، ساباغى، جاپراغى، گۈلى (چەچەگى) (فاسول، چەكلىدەۋك، سارەساق، آما، اورك، چىيە، ناك، لەبەل). توپراق ھام اوسمىكەردىڭ ازقتانىۋى.

توپپىراقنىڭ تۈزىلىشى: ئاس، قۇم، بالچىق، قىرىس. توپپىراقنىڭ جالىپى تۈزىلىشىنى قوسىلغان زاتلارنىڭ قانچالىق چاماسى. تۈرلى توپپىراقلارغا سۇۋ قاتىناسىنىڭ تۈرلىرى: ياغنى، كەي، ئىبر توپپىراقنىڭ سۇۋىدى بويىنا سىڭىرىپ كۆپ اۋستاپ دائىم دىمق بولب جاتاتۇندىغى، كەي ئىبر توپپىراقلارغا سۇۋنىڭ بۈگەلمەي تەز اۋتېب كەتەتۇندىگى؛ كەي ئىبر توپپىراقلارنىڭ دىمى اچىمىنە تەز تارتىپ الاتۇندىغى تۇۋرالى عىلم بەرۋ. اوسىدىكىكى جىلىق بىن جارقنىڭ اوتە كەرە كىدىگىن اۇغنىدىرۋ.

جايپىراق. جايپىراق آياسى، ياكى چايپىراق تاقىتاسى، چايپىراق ساپاچاسى (فاسول، قارا اعاچ، تەرەك) سوپاچا چايپىراقىدار؛ (فاسول قاراغان چايپىراقىدارى چاقچا چايپىراقىدار؛ (فاسول)؛ آيالى چايپىراقىدار (عجۇزم، چىنار، تەرەك چايپىراقىدارى) جىيەگى ايرەكتى چايپىراقىدار، ايرەكسىز چايپىراقىدار، عام باسقادا چايپىراقنىڭ تۈرلەرن ايرىۋ كەرەك. بىل آيتلغان چايپىراق تۈرلەرن مۇغاللىم بالالارغا آچق اۇغنىدىرۋ اۋچىن نە تاقىتاغا سۈرەتن سالۋ كەرەك، يا بولماسا، چايپىراقىدارنىڭ اوزىن كورسەتۋ كەرەك.)
ساباق. عچوب ساپاقتى، اعاچ ساپاقتى اوسىدىكىكى. عچوبىدەر (چوشچىقا، مىسق قۇيرىق) اعاچدار، بۇتالار، قابىق، قوچىر، اوزەك سىقلىدى ساپاقتى بولمىدەرى مەن تانىستىرۋ.

گۈلدەر. جەمىستى اعاچدارنىڭ گۈلدەرى عام باسقاچادا اوسىدىكىدىكى گۈلدەرن ايرىتۋ.

جەمس عام تۇقم. فاسول، عجۇزم، چىيە، ماك، چاڭغاق، پامىدور، اۋگرچىك. جەمسدەردىڭ سۇۋلى، دىمى، قۇرغاق بولب بولىنۋلەرن ايرىۋ. جەمسدەردىڭ ئىبر تۇقمىدى عام كۆپ تۇقمىدى بولىۋن ايرىۋ (چاڭغاق، چەكلەۋك، فاسول ماك، پامىدور سىقلىدى جەمسدەر).

ب. جانيۋارلار مەن تانىسۋ تۇۋرالى. آلىدى مەن ادامغا فايدالى ماۋى جانيۋارلارى مەن تانىسۋ.

تۈركىستاننىڭ اوتىرچى اۋداندارنىدا قولدانۋ اۋچىن جاسالغان پروگرامما مسق. مسقنىڭ زورلىغى. دىنەسىنىڭ اوزىدىغى، مسقنىڭ اەبىتىك عام چاچاكتىغى: تىرسە كىدەرىنىڭ اوزىدىغى. باسى، موينى، قۇيرىغى. سىرتقى عتۈرى: جۇنى، تەرىسى. اورمەلب تىگىن زان ارقىلى بىيىكىكە چىغىۋى.

ترناقدارن سوزب اياسىنان چىغاريۋى. قۇلاغن تيگىۋى. اقيرن دىبىسداردى تەز ەستىتۇندىغى. قارا چىغىننىڭ جىتلىگى. كوزىنىڭ اوتتى اوتكىرلىگى. مەسقىدنىڭ مۇرتى ھام سەزىمى. (اونىڭ داۋسى) مياۋلاۋى، مېرلداۋى) مەسقىدنى مېنەزىنىڭ ھام اومىرىنىڭ تۇرى.

مەسقىدنىڭ بالالاۋى؛ بالاسىنىڭ سانى. جار دەمگە مۇختاجدىغى. مەسقىغا اۇقساس جانىۋارلار: جولبارس، آرستان. (مەسقى تۇۋرالى جوغارغى ايتقانلارنىڭ بارى مەن بالالارنىڭ تولق تانىستىغى بولۇ).

ئايت. ايتدەردىڭ زورلىقىدا، ھام پېچىندەرىنىڭ تۇرلىچە بولىۋى. ايتنىڭ باسى كوزىنىڭ جىتلىگى، تۇمىغى. ايسچىلىگى، ساق قۇلاقتىغى. قۇلاقدارىنىڭ قوزغالغىچىغى ھام تۇرلىچە زورلىقىدا بولىۋى. ايتنىڭ اياقدارى ترناقدارىنىڭ دوغالىدىغى. جۇيرىكتىگى. جۇگىرۋگە چىدامدىلىغى. سۇۋغا جۇزە بېلىۋى. ايتنىڭ ادامغا. اۋىگە بايلانىستىغى. كۈچكەۋى، كۈچكەرى. ايتكە اۇقساغان جانىۋارلار: قاسقىر، تۈلكى (ئايت تۇۋرالى جوغارغى ايتلغانلار مەن بالالارنىڭ اچق تۇردە تانىسۋى خاجەت):

جلقى. جلقىنىڭ سىرتقى تۈرى بويى، سىمباتى. باسى، موينى، جالى، سىراقدارىنىڭ تۈرى قۇيرىغى تەرسى. بۇلارنىڭ نە اۋچىن كەرەكتىگى جلقىنىڭ ەرن، تاناۋ مۇچەلەرىنىڭ سەزىمىدىغى ھام قوزغالغىچىغى. ايسچىلىگى ايرى. اوتكىر كوزىلىگى، قاراچىغىنىڭ جىتلىگى، قۇلاغن قاچىلاندىرىۋى دىبىسى تەز ەستىۋى. اياق ھام تۇياقدارىنىڭ سىپاتدارى. جۇرسچىلىگى جۇرسكە بەركىتىگى مەسنەۋى. تەرچىلىگى. اوتدامپازدىغى، تەسەرىنىڭ تۇزىلىسى، جاس ۋاقتدارندا اۋسۇز بولىۋى. كۇردەك تەسەرى، تۇب اۋۇلارى. جلقىنىڭ تىنىن جاسن ايبىرا بېلىۋىدۇڭ مۇمكەندىگى. جلقىنىڭ قۇلنچاقدارى. جلقىنىڭ ادام تۇرمىسىغا پايدالىغى: اەتى. تەرىسى، قىمىزى. قىمەزنىڭ ساۋلققا پايداسى. قىزمەتى جلقىغا اۇقساس جانىۋارلار: ەسەك قاجىر، تاغى جانىۋارلاردان قۇلان (بالالارنىڭ جلقى تۇۋرالى جوغارغى ايتقانلاردان تولق اۋغىمى بولىۋى خاجەت).

سىير. سىيرنىڭ زورلىغى، جۇرس تۇرسقا، اڭغايىسىدىغى. دەنەپچىنىڭ باسىنىڭ دورەكىلىگى. مۇيزدەرى، اولارنىڭ تۇزىلىسى. تاناۋلارنىڭ كەڭ ھام دەمى بولىۋى. ايسچىلىگى تىل ھام تەسەرى (اۋۇ ھام جوغارغى

كۆرەك تىسەرىنىڭ جوق بولىۋى، مويىنى، تۇياغىنىڭ سانى. آزقتانۇ ھام كۈيسەۋى، سىمىردىڭ بۇزاۋى. بۇزاۋدىڭ ۋوسىۋى. قارا مالدىڭ آدمغا فايدالىغى. قىزمەتى. اەتى مەن ۋسۋتى. سىپىرغا اوقساس جانىۋارلار: قۇتاس. بۇيىل.

تاۋق. سىرتقى ئۇرى: ئۇنى، قاناتدارى چالغىن ھام ارگە قاناتدارى. تاۋقدىڭ ايدارى، بۇغافى، سىرتقى قۇلاغىنىڭ چوقتىغى. استىپازىيىغى كوزىنىڭ كورگىتىگى، كوزى. اياقدارىنىڭ كۇچتىلىگى. اياق بارماقدارى. قىسقا قاناتدارى. تاۋق بەن آتەچدىڭ داۋسدارى مەن سىرتقى تۇرلەرىنىڭ ايرماسى. تاۋقدىڭ تىرچىلىك جايى ھام آزقتانىۋى. جۇمىرتقالاب اوسىۋى. بالا پان چىغارادا نەچە كۈن اۋيا باسانۇندىغى. تاۋق بالا پاندارىنىڭ اوسىۋى. باسقا قۇسدار: قارغا (ياكى تاغان، ساۋسقان، قۇزىن) چىچۇ. لاچن. كول. باقا. كەسەرتكى. جىلان.

چىمىن، كوبەلەك. جىبەك كوبەلەكەرى. قوڭىز. چەكەرتكە (بۇلاردىڭ اەنگىگە اەتەتۇن زارارلارى).

سازان پىلق (ياكى جەرگىلىكتى سۇۋالاردا كەزدەسەتۇن بالقدار) بۇل اتالغان جانىۋارلاردىڭ سىرتقى دەنەسەن، اچكى اغزالارن، ۋومر، تىرچىلىك جايلارن اوقۇ.

بالالاردى «جانىۋارلار» بولىمىنە تانىستىرو جولى.

جوغارغى جانىۋارلار تۇۋرالى كورسەتسەن ئىزىم جاي مىسال ۋچن- عانا كورسەتلىگەن. ئىزىمنىڭ كوزدەگەن ماقساتى تومەنگى ايتلغان تۇردە: بالالار جىلدىڭ بويىنا جانىۋارلاردىڭ تۇرلى تىپدارى مەن تانىسىۋى اوتە خاجەت.

بالالار جانىۋارلار مەن جاقسى تانىسىۋى ۋچن جانىۋارلار تىپىن، اەكى تۇرلى چارتىدى اورندارلىق قىلىپ سايلانب اۋ كەرەك: 1) بالالار تانىسىۋغا سايلاپ الغان جانىۋارلاردى اۋىدە ياكى مەكتەبىدە اۋزاق ۋاقت قىاراپ ابايلاىلىق بولسەن. 2) بالالاردىڭ سايلاپ الغان جانىۋارلارى جەرگىلىكتى خالقدىڭ چارۋاسىنا جاناسارلىق قاتىسى بولانۇن بولسەن (بالالاردىڭ تانىسانۇن جانىۋارلارى جەرگىلىكتى خالقدىڭ چارۋاسىنا نە زارارلى، نە پايدالى بولىۋى

خاجەت) جانيۋارلار تابدارينىڭ ۋار قايسىسىنىڭ ايچىندە ۋار ۋار نابدىڭ جانيۋار مەن جەكە تانسقاننان كەين، سولارغا اوقساس جانيۋارلاردى-دا ساناب اوتۇ كەرەك.

(ميسالى قوشۇمىدا ۋار مەن تانسقاننان كەين، باسقادا جەرگىلىكتى اورنىداردا كەزدەسەتۇن قوشۇمىدا مەن تانىسۇ كەرەك).

جانيۋارلاردى اوقىتۇ جولى جوغارغى ايتقانداي بالالاردى تانىساتۇن جانيۋارلار مەن كوپ ۋاقت اۋەستىك قىلىپ قاراپ بەلگىلى سىپاتدارن اچق ايرۇ كەرەك. اونىڭ ۋار بالالار مەكتەبىڭ ايچىندە تانىساتۇن جانيۋارلارن ساقايتۇن اورنىدار جاساۋى خاجەت،

(ميسالى، كەسەتكىنى ساقتاۋ ۋار، ايچىنە توپىراق تولتىرغان جاپك جاساۋ؛ اۋاق سۇۋ خايۋاندارن ساقتاۋ ۋار، سۇۋ تولتىرغان تۇرلى چىنى سۇۋدار دايىنداۋ سىقلدى) كرىپى، ناسىپا سىقلدى جانيۋارلار مەكتەبىكە ساقايتۇن اەڭ كەرەكتى جانيۋارلاردان سانالادى.

بالالاردا قولدا اسىراغان جانيۋارلارغا اوتە آياۋچىلىق ۋار ساقىق بەن قاراتۇن سەزم تۇۋدىرۇغا جاھات اەتۇ كەرەك. اوز اسدەرىنە بالالار اوزدەرى بايىدى قارايتۇن بولاسن.

«اوزن ساقتاۋ» بولمىنە قاراڭز.

جانيۋارلار مەن تانىسۇ ايرەتندە بالالار جەرگىلىكتى اورنىداردا دالادا ۋار باقچادا اەككەن اەكندەرگە، جەمسدەرگە زارار كەلتىرەتۇن جانيۋارلاردى اچق ايرارلىق بولسەن. بالالاردى تۇرلى خاچاراندار مەن تانىستۇرۇ ۋاقتى ۋار جىلدىڭ جازىنان باستاپ، ۋار نچى جىلدىڭ كۇزىنە چەين بولۇ كەرەك. كوچبەلى اۋدانداردىڭ مەكتەبىدەگى بالالاردى تانىسۇينا نىمىستى بولغان جانيۋارلار نىزىمى بۇل كورسەتلىگەندەردەن باسقارلىق بولىۋى كەرەك.

مۇغاللىم بالالاردى تانس جانيۋارلار مەن ابدان تانسىرغاننان كەين، بالالاردى تانىمايتۇن جانيۋارلارى تانسىرا باستاۋى كەرەك. بىراق، بالالارغا تانسىراتۇن جانيۋارلاردىڭ- بۇرنىقى ائىق تانىغان جانيۋارلارىنا اوقساسىتىعى بولىۋى كەرەك.

جالپى جار اتىلىس بولىمى مەن تانىستىرۇ جولى.

مۇغالام بالالارغا چاماسىنان كەلگەنچە، اولاردىڭ اۇغىمىنا اەڭ قولايلى
 ۋىيلىمى اۇيرەتۋگە تىرىسۇ كەرەك. اونىڭ ۋچن بالالاردى ۋىزات تۇۋرالى
 ابايلاتدىرغان ۋاقتدا، سول ابايلاغان نارسەسىنىڭ بالالار انىق تۇسنى سىپاتىن
 ايرارلىق بولسنى، سول ۋچن بالالاردىڭ ابايلاغان نارسەلەرنى جازىپ اوتراتى
 كۇندىك دافتەرى بولىۋى كەرەك. دىياغىراممالار جاساۋى كەرەك. انىچاقى
 جاسالاتىن دىياغرامما اوسىمىكىدەردىڭ اوسىۋىنەن االب جاساۋ كەرەك. مىسالى،
 كۇرچوكىكە اەگىگەن اوسىمىكىدەردى كۇن ساين ياكى 2-3 كۇندە ۋىر
 قاغاز بىن اولچەپ بەلگىلەپ اوترادى. آخىرىندا قاغازغا اوسىمىكىدەردىڭ كۇنىدە
 قانچا ۋاقتتا اوتىرغاننى دىياغىرامما مەن كورسەتەدى،

انا ۋىيلىنىڭ ساباغىدا مۇغالام بالالارغا اۇغىمىدى ۋىل مەن اوسىمىكىدەردى ۋىم
 جانيۋارلار خاقتىدا كەشەسب تانىستىرا باستاۋى خاجەت.

بالالارغا اەسەن بىن جاراتىلىسىدى بايلىنىستىرىپ اوقىتۇ ۋچن، اولچەۋدى
 قولدانۇ كەرەك. انا ۋىيلى مەن سۇۋرەت سالاۋدى بايلىنىستىرۇ ۋچن تابىلىتسا
 جاساۋ كەرەك. بالالارغا اوسىمىكىدەردى اوقىتۇ جاز، كۇز ۋاقتىدارى بولۇ خاجەت.
 جانيۋارلاردى قىس اودۇ كەرەك.

II. اەگىبەك ۋىزىدەڭ ۋىلدىڭ ياكى قالانىڭ استەيتۇن جۇمىسدارى.

اوتىرقىچى ۋىل خالىقدارىنىڭ مەكتەبەردى ۋچن كورسەتلىگەن پروگرامما:
 ماشىمىزدا كەزدەسەتن اوسىمىدەردى ۋىم جانيۋارلار اداىغا قانداى پايدا قانداى
 زارار كەلتىرەدى. اوسىمىكىدەردى. جانيۋارلاردى خالىق قالاچقا تارىيالايدى.
كۇزدى كۇنى. كۇزدى كۇنى قالالى جەرلەردە جەمس اەگىگەن باقچالاردا
 خالىق نەندەى ۋىس استەيدى؛ دلادا اەگىن اەگىگەن جەرلەردە نەندەى جۇمس
 استەيدى. اەگىدى قالاى جىنايدى.

ماقتا، بىداى سىقلىدى اەگىستىك اوسىمىكىدەردى خالىق نە ۋچن اەگەدى
 ۋىم قالاچقا اەگەدى؟ (جەرگىلىكتى اورتىداردا قانداى پايدالى اوسىمىكىدەردى
 اەگىلەدى ۋىم قالاچقا اەگىلەدى. بۇل تۇۋرالى بالالارغا تولق اۇغىم بەرۇ
 خاجەت).

اەگىستىكەردى كەبىترۇ ايرەتى، جەرگە ساقماۋ جايى، اەگىن، جەمس، ماقتا سىقلدى اەگىستىكەردى تاسۋ ايرەتى. اەگىن جىنايتۇن قۇرالدار (اوراق، چالغى سىقلدى) جۇك تاسىتۇن اربا، چانا سىقلدى سايماندار. اەگىستىكەردى ساقمايتۇن اورندار ھام باسقادا اوسى سىقلدى ترچىلك ءۇچىن قولدا. نىلاتۇن چارۋالارمەن بالالاردى جەتە تانىستىرۇ. بىر كىشىنىڭ اىلىق ھام جىلىق آرتاناتۇن تاباغى (مۇنى اەسەپ بەن بايلانىستىرۇ كەرەك).

قىس، قولدا اسىراتۇن مالداردى جايلاۋ. مال آزيغن دايىنداۋ. مالداردىڭ ھام ءاۋى قۇسدارىنىڭ اىلىق ھام جىلىق آزيغىنىڭ چاماسىن ءىلدۇ. (بۇلاردى اەسەپ بەن بايلانىستىرۇ) جلقى، تۇيە، سىر، قوى، ايت، تاۋق سىقلدى ءاۋى خايۋاندارن ادام بالاسى نە ءۇچىن قولدانادى.

جاز ھام چىلدە ۋاقتدارندا. ءاۋى اىچىنىڭ اەگىنگە آزلەنىۋى. آر كىمنىڭ اەككەن اەگىندەرىنىڭ چىغىسىن آيرۇ؛ تۇقم تازالاۋدىڭ كەرەكتىگى ھام قالاچا تازارتىۋ ايرەتى. قۇسداردىڭ اوسىدىكەەرگە زارارلى زاتىداردى قۇرىتىب ادامغا پايدا كەلتىرىۋى. دالاغا، اۋىگە، چاچكە، كۇرچوككە گۈلدەر اوترتقىزۇ. قولدان اەگىلگەن اوسىندەردىڭ اوسىۋن باقىلاۋ.

بالالاردى اەگىن آقتاۋ اسىنە قاتىستىرۇ. باقچىداغى ھام دالاداغى كوك ناسىب توگۇ. جاز بالالاردى اەگىن جۇمىسىنا قاتىناستىرۇ. اەگىن اەگىلگەن جەرلەردى باقىلاۋ، تىرما، سوقا سىقلدى اەگىن سايماندارى مەن تانىستىرۇ. اەگىنىڭ پايداسىن ھام اەگىلەتۇن اوسىدىكەردىڭ تۇرلەرن آيرىتۇ. اەگىنىڭ تۇپراقدان باس تارتىپ چىققان تۇرن باقىلاتىدىرۇ. اەگىن اىسىنىڭ آقىرنىق بىش اوسىۋن آبايلاۋ. اەگىنىڭ باسداپ عدان تارتقانن باقىلاۋ.

جاز استەلەتۇن اەگىن باقچاسىنداغى جۇمىسدار: جەردى جىرتىب تىرماپ اەگىستىكەەرگە دايىنداۋ. آتزدار جاساۋ، تۇقم اەگىۋ، سۇۋارۇ، ھام باسقا دا استەلەتۇن جابدقدار.

جەمس اەگىلدتۇن باقچالاردا استەلەتۇن جۇمىسدار: باقچا اىچىن تۇرلى چوپ چارلەردەن تازالاۋ. بۇراتانا آرام چوبىدەردى جوغالتىۋ. آتزداردى تازارتىۋ، جىبەكچىلىك اسەردى مەن تانىستىرۇ.

تانسىزۇ جولداری.

جەرگىلىكتى اورنىداردا ترچىلىك ءۈچىن كىوب قولداناتۇن چارۋالاردىڭ جايىنان بالالارغا اۇغمىدى بولدىتۇن جەرلەردىن اچق ءتۇسىندىرې، بالالاردى چارۋاغا جاتقىتىرۇ.

بۇل تۇۋرادا مۇغالىم بالالارمەن چارۋا كەسب جايى تۇۋرالى كەشەسب، بالالاردىڭ چارۋا جايىنان اَلغان تاجرىياسى مەن پايدالانۇ خاجەت. بالالار چارۋا جايىندا اۇلكەندەرگە ءھام اۋى ايچىنەنە جاردەمدەس بولۇدىڭ كەسرە كىتىگىن، اونىڭ ءۈچىن بالالاردىڭ اۇلكەندەر استەگەن اسدەرگە بايىداپ قاراۋدىڭ كە. رەكتىگىن اوقتىتىرۇ كەرەك.

بالالاردى كويىنەسە، اەگىچىلىك چارۋاسىنا جاتقىتىرۇ ءۈچىن ءبىراز اسدەردى مۇغالىم مەكتەپ باقچاسىندا استەۋگە بولادى. مەكتەپ باقچاسىندا جەرگىلىكتى اورنىداردا كوپرەك اەگىلەتۇن استق اوسمىدەرن اەگب كورسەتۇ كەرەك.

III. قاۋم تۇۋرالى.

اونىرقچى اۋل خالقدارىنىڭ مەكتەبىدەرى ءۈچىن كورسەتلىگەن پروگرامما.
(ا) اۋلدا كەسب تۈرلەرىنىڭ بولىنىۋى.

كۈز. اۋل مەن ءچاھاردىڭ ساۋدا قانىناسى. اۋلدار چاھارغا اپارې، چاھاردان اۋلغا اكەلب نە نارىسەلەر ساتىلادى؟ جولدىڭ كەرەكتىگى. جولدىڭ قانىناسىقا قولايلى بولىۋى ءۈچىن كىم باقىلاۋچى بولۇ كەرەك؟

جاز. ارق جايى ارق ءسىنىڭ دۇرس جۇرىۋىن كىم باقىلايدى.
ارقىڭ خالققا كەلتىرەتۇن پايداسى قانداى.

سالق تۇۋرالى. سالقىدى خالققا كىم سالادى؟ سالق ءسىنىڭ دۇرس جۇرىۋىنە كىم كوز بولادى؟

قىس. اۋلداغى جاسالغان مەحكەمەلەر ءاسى.

بازار.

پوچتا.

اۋرۇخانا.

انسقارۇ كامىتتەتى.

ب) بۇرنى كەزدەگى اۇلدا سۇرەتى. ياغنى قانداى بولغاندىغى. اهرئە
كەزدەگى اۇل تۇرمىسى قانداى بولدى (بالالاردىڭ اويدە استىتۇن اشكىمە -
لەرى تۇقرالى كەشكەس اچۇ). بۇرن كىم جەرلى بولدى. جەرسز دەردى خەر -
لەندىرۇ جايىنان ^۴اوغم بەرۇ.

ت) باسقارۇ ^۴اسىنڭ ^۴اوسىۋى.

سىنىق مەجلىسىنە كەزەكتەسب اوتىرۇ بالالاردىڭ خاتچىلىق ^۴اسن جۇر -
گىزىۋى (ناق كەرەكتى جەرلەرن قسقا سويلەمدەرمەن بەلگىلەۋ) بالالاردىڭ
سىنىق جۇمىسى جايىنان باياندامالار جاساۋى.

۱۷ ساۋلىق ساقىتىغى جايىنان.

اۇلدا ساۋلىق ساقىتىغى.

ا) تازا سۇۋدىڭ پايداسى. آقبايتۇن سۇۋلارغا كىر، ايدىس زارارى.
آقبايتۇن سۇۋدى پايدالانۇدان ساقىتانۇ. قايناغان سۇۋدىڭ پايداسى.
ب) چاكنىڭ زارارى. كوچەگە سۇۋ چاچىپ چاشكىن باسۇدىڭ كەرەكتىگى.
ت) كوچەننىڭ، اورامنىڭ ماشىمىنىڭ تازا بولىۋى. اەسكى اوپىرلغان اۋىلەردە
تۇرۇ خاۋفى.

(مە كەنەبىڭ ^۴بىرنىچى بولىمىدە ساۋلىق ساقىتىغى تۇرلى استەلب كەلە
جاتقان چارالاردىڭ اقرىنىق بىن زورايىۋى).

II ءبولم:

3 نچی، 4 نچی کلاس

3 نچى سېنىف

- 1 نچى جىل بالالاردىڭ اوقىتۇنى. تۇۋغان اەل: اۋيەز، اوبلىسى، تۇركىستەن.
2. اوقىلاتۇن بىلىمدە.

I. تابىغات.

3 سۇۋ. سۇۋدىڭ سۇيۇق بۇيىم اەكەندىگى، سۇۋدىڭ قۇيۇلىسىن: قانقاندا مۇز بولاتىن، قاينى - قاينى بۇۋ بولۇپ كەتەتتىن. سۇۋدىڭ اچىدە اۋانك بارلىغى. سۇۋدا ۶ار تۇرلى بۇيىمدەردىگە اەزلەتۇنى، سۇۋدى سۇزۇۋكە بولاتىدىغى تۇۋرالى. فېزىقادان بەرىلەتن *ماغلۇماتدار.

1. سۇۋدىڭ بەتى سۇۋدىڭ بەتى جازىق بولاتۇن بايقاتۇۋ كەرەك. جازىقدا نە اەكەنن تۇسىندۇرۇۋ اۋچىن، اۋلكەن كاسەگە سۇۋ قۇيىپ، سۇۋدىڭ بەتى ۶ار دايم تەگس بولاتۇن بايقاتۇۋ كەرەك. بۇدان كەين كەسەنى قىسايىتىپ، قىسايىتقاندا - دا سۇۋدىڭ بەتى تەگس قالپىنان اۋمايتۇن بايقاتۇۋ كەرەك.

2. قانئاستى ادىدار. اوزىدىغى ۶بر كەزدەى قويدىڭ اچەگن االب، ۶بر جاغنان سۇۋ قۇيسا، سۇۋدىڭ بىيىكىدىكى اچەككە اەكى جاغندا - دا بىردەى بولۇپ تۇرا قالاتىن كورسەتەب قانئاستى ادىسكە قانداى بولاتىن تۇسىندۇرۇ كەرەك. قانئاستى ادىسكە نەدەن جاسالاتىن دا تۇسىندۇرۇ كەرەك.

3. پونتان. پونتاننىڭ نە اەكەنن تۇسىندۇرۇۋ اۋچىن منا تاجرىبانى كورسەتۇۋ كەرەك: لامپا چىنىسنىڭ تارچاغىنا رەزەگكى تۇتىكىدى كىگىزىپ، اۋاھچ جاغىنان كرمەسىدى قىلب مۇقتاپ، كەككە جاغنان تولتۇرۇپ سۇۋ قۇيىپ، تۇتىكىدىڭ اۋزىن جوغارى قاراتىپ اچساق، لامپا چىنىسنىڭ اچىدەگى سۇۋ جوغارى قاراي چىچىپ تۇرادى.

4. بودوپروۋوت ۶ام ارتەزىان قۇدىغى. بودوپروۋوت ۶ام ارتەزىان قۇدىغى قانئاستى ادىس تارتىپى مەن جاسالاتۇن بايقاتۇۋ كەرەك. بالالارغا تەسكىتىسى

بولۇپ ئۇچۇر قارا ئاقتاغا سۇۋرەتنى سالىپ كۆرسەتۈۋى كەرەك.
 ۲. سۇۋۇلاۋ. ئار ئتۇرلى بۇيىمىدەردى سۇۋۇغا سالىپ ئار ئتۇرلى بولسۇپ
 سۇۋۇلانائىن بايقاتۇ كەرەك، ماسەلەن: آغاچىدىكى تەمىردىكى چىنىنىڭ قالاي
 سۇۋۇلانائىن بايقاتۇ كەرەك.

جوغرافىيا تۇۋرالى ماغلۇماتدار.

ئىزدىڭ ئىماقتا ئىماقتا كەز كەلەتۇن سۇۋۇلاردىڭ ئتۇرى (ئارقىدىكى، ئوزەننىڭ،
 كولىدىكى سۇۋۇلارى) سۇۋۇدىڭ خىزمەتى. (جەردىكى تۇرىنە، ئوسمىدىكىنە ئاسەر
 ئەتۇى) سۇۋۇدىڭ ئىنئالاسى.

۱. ئارقى. ئارقىدىكى تاۋ ئوزەننىنەن باسئالاتۇنى ئارقىدىكى كومەيى، ئارقىدىكى سۇۋۇ.
 ئارقى سۇۋۇنىڭ، جەردىكى جازىق، ئەگىسىدىكىنە قاراي، ئىجاي يايى جىلام ئاغاتۇنى
 ئارقىدىكى خىزمەتى. ئارقى سۇۋۇنىڭ جازىق جىلام جىلام قازىب تەرەشئەتەتۇنى،
 ئارقىدىكى ئاغىنى قۇمىدى، سازىدى ئاغزا تۇنى؛ ئاسىدى ئومالائا. ئومالائا مالتاداي
 قىلاتۇنى. جازىق، كۆزى، قىس، جازىقى تۇرم ئارقىدىكى سۇۋۇ ئار تۇرلى بولاتۇنى.
 جىلام ئتورت ۋاقتىندىكى ئارقى سۇۋۇنىڭ مولىچەرى (ئازىدىغى، كولىدىكى)
 مولىدىلىكى، جىلىغى، سۇۋۇدىغى ئار ئتۇرلى بولاتۇنى. ئارقىدىكى جاندكەرى
 ئام ئوسمىدكەرى تۇۋرالى.

ئارقىدىكى سۇۋۇ قايىدا كەتەتۇن بايقاتۇ كەرەك. سۇۋۇ جىنايتۇن ئارقىدار
 ئەگىن سالاتۇن جەرلەردەن كۆپ تومەن جاتاتۇن بايقاتۇ كەرەك.
 ئارقىدىكى سۇۋۇ ماڭاينا جايلىسا، جايلىغان جەردى ئاتىق بولسۇپ كەتەتۇن
 بايقاتۇ كەرەك.

بۇلاق. ئەكى ئتۇرلى بۇلاق: ئاۋلى جەردىكى بۇلاقى، ئويلى جەردىكى بۇلاقى.
 قايىنار بۇلاق. قايىنار بۇلاقىدىن جاي بۇلاقىدىكى باسئالاتۇنى، بۇلاقىدىكى ئاغىنى
 جەردىكى ئەشس ياكى جازىغىنا قاراي جىلام نە ئقون ئاغاتۇنى، بۇلاق
 سۇۋۇنىڭ خىزمەتى ئارقى سۇۋۇنىڭ خىزمەتى مەن بىردەى بولائۇن بايقاتۇ. بۇلاق
 سۇۋۇنىڭ مولىچەرى (ئازايا كولىدىكى) جىلامدىكى ئار ۋاقتىندا ئتۇرلى - ئتۇرلى
 بولاتۇنى؛ سۇۋۇنىڭ مولىدىلىكى، سۇۋۇدىغى، جىلىغى ئتۇرلى - ئتۇرلى بولاتۇن
 بايقاتۇ بۇلاقىدىكى جانئارلارى، ئوسمىدىكى. بۇلاقىدىكى ئاغىنى قۇمايت ياكى
 ئاستىق جەردە جوغالىپ كەتەتۇنى تۇۋرالى.

تاۋلى جەردىگە اوزەنى. تاۋلى جەردىگە اوزەنى بىيىك تاۋلاردىگە. باسنىداغى جانقان قاردان، نە مۇزدان باستالاتۇنى، اوزەندەرىنىڭ سالالارى تاۋ اوزەندەرىنىڭ اھىنى؛ جاغاسىنىڭ قانداي بولاتۇنى اوزەندەرنىڭ خزمەتى، اوزەندەرى تاۋ اراسىنان دالاغا چققان كەزدە تۈرىنىڭ اوزگەرەتۈنى تاۋ اوزەندەرىنىڭ سالالارى دالا جەرگە چققاندا جوغالاب كەتەتۈنىدىغى. تاۋ اوزەندەرىنىڭ دالاغا چققان جەرىنەن ارقىداردىگە باستالاتۇنى.

دالانىڭ اۋلىكەن اوزەندەرى. (ماسەلەن سردارىا، آمۇدارىا، اهرتس اوب تام باسقۇلار.) تاۋلى جەردىگە اەكى اياكى ءاۋچ اوزەنى بىرىگىب تاۋ اراسىنان دالاغا چىغىب دالانىڭ اۋلىكەن اوزەنى بولاتۇنىدىغى اۋلىكەن دالا اوزەندەرىنىڭ جلدان جىلغا ارناسىنىڭ اوزگەرىب اوتراتۇنى؛ جاغاسىنداغى جارن قۇلاتىب جاغاسنىڭ ءىچىن، قالپىن اوزگەرتىب اوتراتۇنى، اۋلىكەن دالا اوزەندەرىنىڭ اراسىندا جاڭما ارالدار چىقاتۇنى، سۇۋىنىڭ تاسۋى، مۇز قاتىۋى، اۋلىكەن دالا اوزەندەرىنىڭ اەنى، تەرەڭدىگى.

كولدىر. اقبا كولدىر. سۇۋى اقبايتىن كولدىر. تۈچچى كولدىر (ماسەلەن؛ لىنق كول، آلا كول مۇعاللىم كول تۇۋرالى ساباق بەرگەن كەزىدە اۋداندىق تۈچچى كولدىردى. دە بايقاتب كەتۋى كەرەك). تۈزدى چۈكەبە كولدىر، اۋلىكەن دالا اوزەندەرىنىڭ، كولدىردىگە. اچىندەگى ءام ماشابىنىداغى جانۋارلار، اوسىدىكىدەر.

دەڭىزدەر. ارال، كاسپى بالغاچ دەڭىزدەرى. آيتىلغان دەڭىزدەردىگە تەرەڭدىگى اۋلىكەندىگى. دەڭىزدەردىڭ تەرەڭدىگىن لوت بىەن اولچەيتۈنى. دەڭىزدەردىڭ تولقىنى تۇۋرالى، تاسۋى. قايتىۋى تۇۋرالى ماغلۇمات بەرۋ كەرەك. دەڭىزدەردىڭ جاغاسىنداغى كوچمىلى قۇمدار، چاغىلدار تۇۋرالى ماغلۇمات بەرۋ دەڭىزدەردىڭ جاغاسى ايرەك - ايرىك بولاتۇنى بايقاتب چىغاناق تۈبەك، ارال ئىلى - نىڭ نە اەمەنن بىلدۈرۋ. كاسپى، ارال ءام بالقاج، دەڭىزدەرىنىڭ جانۋارلارى. دەڭىز سۇۋىنىڭ بۇۋ بولب كوتەرىلىۋى.

سۇۋىڭ تايىغاتداغى آينالىسى. سۇۋىڭ تايىغاتداغى آينالىسىن بالالارغا بايقاتب ءاۋچىن منا تاجرىبىنى استەۋكەردىك: اەكى كولبىنى آلب ءىپىرنىڭ اچىنە سۇۋ قۇيىب، اەكەۋىنىڭدە اۋزىنا تەسك تىغن تىغىب تىغننىڭ تەسىگى ارتقىلى كولبالاردى مىناداى چنى تۈتكىبەن جالغاۋ كەرەك. اچىنە سۇۋ قۇيغان

كولبانىڭ استىنا اوت قىيىپ قىزىرۇ كەرەك. سوندا كولبانىڭ اچىندە گى سۇۋ قايىناپ بۇۋ بولب آينەك تۇنىڭ آرتقىلى اە كىچى كولبانىڭ اچىنە كىرىپ سالقىندا، قابىرغاسىنا تامچى بولب جىيىلادى

سۇۋ آينالب كەلب قايتا جەرگە تۇسكەندە عار تۇرلى بولب تۇسەتۇن؛ ماسەلەن: جاشىمىر، قار، چوق، قراۋ، بۇرچاق سىياقدى بولب تۇسەتتىن بايى قاتىۋ كەرەك. بىر جىلدىڭ اچىندە تۇسەتتىن قاردىڭ. جاۋاتىن جاشىمىردىڭ، قانچا جاۋاتتىن جاۋن اولچەگىچ بەن اولچەتە بارۇ كەرەك.

جەردىڭ استىڭغى قاباتىندا عى سۇۋ تۇۋرالى. جەردىڭ اۋستىندە گى سۇۋ استىڭغى قاباتىنا عى كىكىپ كەتتەتۇن. جەردىڭ قىرتسى سۇۋدى توقتاتباي اوتكىزىپ جىبەرەتتى (بۇل ساباق بەن قاتار سۇۋدى قالاي عى سۇزۇ جايىنان ماعلۇمات بەرۇ كەرەك. سۇۋدى سۇزگەندە قۇمىنان اوتكىزىپ سۇزۇگەدە بولاتۇن بايقاتۇ كەرەك).

جەردىڭ قانداي زاتىدان قۇرالغان قاباتىدارى سۇۋدى توقتاتىپ تومەن جىبەرەدى، قانداي زاتىدان قۇرالغان قاباتىدارى سۇۋدى تومەن توقتاتباي اوتكىزىپ جىبەرەتۇن بايقاتۇ كەرەك. ماسەلەن: سىزدىڭ توقتاتاتۇن، قۇمىنىڭ توقتاتبايتۇن بايقاتۇ كەرەك. سۇۋدىڭ عىدامى. اۋلىيە بۇلاقدار. سۇۋدىڭ جەر استىندا عى خىزمەتى. جەر استىندا عى اۋشىگىرلەر، جەردىڭ استىندا عى سۇۋ جەردىڭ اۋستىنە قالايىنچا تەسىپ چىعاتۇنى. قاينار بۇلاق. (بۇنى مەن قاتار فىزىقادان: فانىتان، قۇدق، - قاراشىز - اەشمەك» عى بولىمەن)

ب. اۋا.

اۋانىڭ بارچا جەردە، بارلىغى. اۋانىڭ بارچا جەردە بارلىغى بايقاتۇ اۋچىن بالالارغا كىتەپ سەرەمەتلىرتۇ كەرەك؛ جەل؛ سۇۋغا سالغان كىرىچىدەن چىققان كىرىچىكىدى كورسەتتىپ، كىرىچىدىڭ اچىندەدە اۋانىڭ بارلىغى بايقاتۇ كەرەك. ھاۋا اورن اۋا (اۋا تۇرغان جەردە باسقا عى بۇيىم اورن اۋالمايتۇن بايقاتۇ كەرەك.

بۇل ايتىلغاندى مىنا تاجىرىيامەن بايقاتۇغا بولادى: استاقاندىڭ اۋزىن تومەن قاراتىپ تۇرىپ سۇۋغا باتىرغاندا سۇۋ استاقانغا كىرمەيدى.

آدامنىڭ سەز مەنە ئاۋاننىڭ سەز مەتۋى. (ئاۋاننىڭ قىسسىلىۋى ئەم سەزىم -
 دىيلىگى) رەزەشكە دۈبىدى ئالب اچىندەگى ئاۋاننىڭ قىسۇغا كەلەتتۇن ئەم.
 قوپا بەرسە سەزىم قايتادان بۇرغى قالپىنا باراتۇن بايقاتۇ كەرەك.
 ئاۋاننىڭ ئۇرغى (ولچەۋگە كەلەتۈندىگى).

ئاۋاننىڭ ئۇرغى بايقاتۇ ئۈچۈن تارازنىڭ ئىبر باسنا كولىبانى سالىب، اە كىچى
 باسنداغى تاباققا كرتاس دار سالىب تە كىدەسدرەك. تە كىدەسدر گەنەن كەين
 كولىباننىڭ اچنە سورابىمەن قىسب ئاۋا كىرگەنەك دە قايتادان اولچەك. قايتادان
 اولچەگەندە تارازنىڭ كولىبا چاغى باسب كەتەدى، سەبەبى كولىباننىڭ اچىندەگى
 ئاۋا بۇرغىسىنان كۈبەيدى، بۇرغىسىنان كۈبەيگەن ئاۋاننىڭ سالماغى - دا ارتدى.
 ئاۋاننىڭ باسۇن كۈرسەتتۇن تاجرىبا.

ئاۋاننىڭ باسۇن بايقاتۇ ئۈچۈن استاقانغا سۇۋ تولتۇر بىتەن قاعاز بەن چاۋب.
 قاعازدى قول مەن مەقتاب باسب تۇرۇپ، استاقاندى ئاۋدارب جەزىب اقون
 قولدى تارتىب السا، استاقاننىڭ اچىندەگى سۇۋ توگىلەمەيدى، سەبەبى ئاۋا
 قاعازدى قىسب سۇۋدى تومەن جەزىمە تۇر.
 ئاۋاننىڭ قىسقان بىز نە سەبەبىدى سەزىمىز؟

ئاۋاننىڭ قىسب تۇراتۇن سەن بەيتۇن سەبەبىمىز، ئاۋاننىڭ اچىندە سىرتدان
 بىردى قىسۇنىن. ئاۋاننىڭ چان چاقىدان اچىندە سىرتدان بىردە قىسۇنىن
 تۇسنىرۇ ئۈچۈن، ئىبر تاباق قاعازدى كەزىب ئۇستاب تۇرۇپ، ئۇستىمەن بارما.
 عىمىز بەن باسسىق قاعاز تەسىلەدى؛ اگەر بارماغىمىز بەن قاعازدى اەكى چاغىنان
 تۇبەستىرۇ تۇرۇپ قىسسىق قاعاز تەسىلەيدى، سەبەبى اەكى چاغىندا قىسۇن
 اوزگەرتكەنمىز جوق. تەسىلۇ سەبەبى، ئاۋاننىڭ ئۇستىگى چاقىدان قىسۇن
 بارماق بەن باسب ارتىرغاندىغىمىزدان.

بارومەتر.

ئاۋاننىڭ قىسۇن اولچەيتۇن قۇرالدى بارومەتر دەيدى. بارومەتر جاسالس
 عتارتىبى منادى: بىر چاغى تۇيۇق اوزىندى 80 سانتىمەتر ائىنە كەدەن جاساغان
 تۇتكىنىڭ اچنە سىناپ تولتۇر اچق چاغى بارماق بەن باسب تۇرۇپ كەكك ادسقا
 قۇيىلغان سىناپقا ماترۇپ، بارماقنى اقون تارتىب ئۇ كىرەك. تارتىب العاننان
 كەين تۇتكىنىڭ اچىندەگى سىناپ ئىبر از تومەن تۇسەدى. سىناپ تىسوقتاغار

جەردى بەلگىلەپ قويادى. اگار بەلگىلەگەن سىزدان سىناپ جوغارى چەسا
 اۋانك قسۋى قاتايعانى، اەگەر تومەن تۈسە باستاسا، اۋانك قسۋى ازايعانى.

اۋانك كەشۋ خاسىيەتى.

اۋانك قالاي كەشۋ بايقاتۋ اۋچن اورتاسىنادەين سۋۇ تولغان چولمەك
 كە تۈتك اوتكزب اۋزن تغدالِق تۈتكدەن تومەنگى اۋچى سۋۇغا باتب
 تۇرسن. تۈتكىك جوغارى اۋچىنەن بار كۈچمەن بەن اۋرسەك، چولمەككەك
 اچنە اۋا كرەدى. اۋانك كىرگەندىگن سۋۇدك بەتنە چققان كوپچىكەردەن
 اۋانك اۋستىنە اۋا قوسلب چولمەككەك اچنەگى اۋا تغزداندى اۋرۇدى
 قويساق، تۈتكدەن سۋۇ فونتان بولب چاپچب تۇرادى. چولمەك بەگى
 سۋۇ از تومەن بەگەن سوك فانتان باسىلادى، سەبەبى اۋا بۇرنغى قالبىنان
 كەشەيۋى چولمەككەك اچنەگى سۋۇدك اۋر ازن قسب چغارب بسوساغان
 اورندى اۋلادى.

سوراب اەكى 'تۇرلى سوراب بولادى: باسبا سوراب' تارتبا سوراب.
 تارتبا سوراب: اۋلكەن ادسقا سۋۇ قۇيب لامپاچىنسىك اۋر جاق اۋچن
 ادسداغى سۋۇغا كرگزب، اچنەگى اۋاسن اچمىزگە قاراي تارتساق، ادسداغى
 سۋۇ لامپاچىنسىك بويى مەن كوتەرلە باستايدى. سەبەبى لامپاچىنسىك اچنە
 گى اۋانك قسۋى جوغالغاندىغىنان باسبا سوراب. اۋلكەن ادسداك اچنە
 سۋۇ قۇيب لامپاچىنسىك اۋر جاق اۋچن ادسداغى سۋۇغا كرگزب تۇرب
 لامپاچىنسىك اچنە بار كۈچمەن اۋر اۋانى تغزداتساق، تغزدالغان اۋانك
 قىسۋى كەك ادسداك بەئىدەگى اۋانك قسۋىنان كوبەيگەندىكەن ايدسداك
 اچنەگى سۋۇدك اۋر ازی اەرنەۋنەن اۋسب توگىلەدى.

اۋانك تۈزىلۋى قچقل تۇۋىم، ازوت، قچقلت كومر، قچقل تۇۋەنك اۋدەگى
 ماگىزى. اۋانك اچنە سۋۇدان قۇرالغان بۇۋ اۋم توزاك بار اەكەندىگن
 بايقاتۇۋ.

اۋا ارابى. سالقر اۋانك تومەندە، جلى اۋانك جوغارىدا بولاتۇنى. جلى
 اۋا جوغارى كوتەرلب، اونك اورنن سالقرن اۋا باسب اۋانك هامان قوزغالب
 لورن الماسترۋى. اۋانك لورن الماسترۋىن منا اۋاجىرىبا مەن بايقاتۇۋ
 كەرەك: اەسكىدى بولار بولماس اچب قوينب، ماى چامدى اۋب اەسكىدك

جوغارغى جاغنا چاقىنداساق چامنىڭ لوتى اەسكىڭ سرتىنا قاراي چالقىدى:
 اەگەر تومەنگى جاغىنا قاراي آلب بارساق ءاۋىڭ ءتور جاغنا قاراي
 چالقىدى.

جوغرافيا جاينان. جەلدىڭ ارەكەتى. جەلدىڭ جەردەگى اوساق قۇمداردى
 جەڭل - جەلپى نارسەلەردى سوققان جاغىنا قاراي اۇچراتۇنى. جەلدىڭ
 جىلدان - جىلغا سازدان جاسالغان قورانى، تامدى، اوزەنىڭ جاغاسىنداغى
 جاردى، جارتاسداردى اۋاتا - اۋاتا كىچىرەيتىپ، بۇزاتۇنى سۇۋ اۋستىندەگى
 جەلدىڭ، سۇۋ بەتن تولقتاتۇنى، داۋل، داۋادىڭ ارەكەتى. جەلدىڭ سوققان
 جاغنا قاراي بۇلتىدى ايداليتۇنى.

ت. جەر.

سازدىڭ، قۇمنىڭ جالپى خاسىيەتەردى، سازدىڭ، قۇمنىڭ سۇۋلانۇى. اۋۋاق
 تاس ءام قۇمنىڭ جاراتىلىسى. سارى توپراق (лесса) سارى توپراقدىڭ
 جاراتىلىسى. چرىك، چرىكدىڭ جاراتىلىسى. تاسدى جارغاندا اچنەن ءتۇرلى
 كرىستالدار چىغانۇنى؛ قايناپ تۇرغان سۇۋغا قويۇ قىل تۇز اەنسىسە، سۇۋ
 سۇۋعاننان كەين تۇز تۇبنە اوتىپ كرىستالداپتۇنى. باسقا زاتداردىڭ - دا
 اەرتكەننىدىن كەين سۇۋى باستاغان كەزدە كىرەستالداپتۇنى. قايناتقان تۇز.
 قۇم تاس. قۇم، تاس اچىندەگى تاس بولب قاتىپ قالغان جانۋارلار.
 بور، بوردىڭ جاراتىلىسى. ءمورام تاسى. كىپس.

چم تەزەكدىڭ (торф)، تاس كومردىڭ قالىنچا جەردەن قازىپ اىمانۇنى،
 تاس كومردىڭ جاراتىلىسى. نەفتدىڭ جاراتىلىسى. اونىڭ جالپى خاسىيەتى.
 مەتال كەندەرى. رۇۋدا تەمىر رۇۋداسى. ماگنىت. قىلاناما. (قىلاناما
 تۇۋرالى اەڭبەك بولىمىدە نە ايتىلغانىنا قارا).

تەمردىڭ تەزقاتۇنى. بالقىتۇنى، باسقا مەتالدار: مىس، قىلای قورعاسى.
 سىناپ، آلەن، كۇمس.

جۇغرافيا جاينان. اۋداندىق جەردىڭ بەتى. ءپچىنى، ءچول اچىندەگى سۇۋلى
 جەرلەر - اوازىسدەر. توغامدار. سۇۋدى اەكى جاققاتاراتىپ اعزاتىن بىيىك
 جەرلەر. قىرات ءام اويپات جەرلەر. توعاىى كوپ جەرلەر: اولاردىڭ اوسىدىگى،
 جانۋارلارى.

قۇمبار، تاقرلار. دالا^۶ قۇمى جەرلەردىڭ اوسمىدىكىدىرى سەكسەۋل، قۇمى، سەكسەۋلدى، جەرلەردىڭ جانۋارلارى.

تاۋ،^۶ اۋستىرت. تاۋدىڭ باسى. اەتەگى، بەتى دەگەندەرمەن تانىستىرۇ. تاۋ اراسىنداغى سايلار، قاپساغايىلار. تاۋدىڭ بىيىك دىگن قالاي اولچەنەتۇنى. تاۋ سوقباغى، تاۋدىڭ اسۋى. تاۋدىڭ ھاۋا ارابى. بىيىك تاۋلاردىڭ ھاۋا ارابى. اوسمىدىكى، ھاۋا ارابى قاراي تاۋدىڭ^۶ ار جەرىندەگى جانۋارلار، اوسمىدىكىدىڭ^۶ ار تۇرلى بولاتۇنى. تاۋى جەرلەردىڭ توغايى. كوگالى. بىيىك تاۋلاردىڭ باسىنان كەتپەي جاتان قارلارى مۇزدارى. تاۋلى جەرلەردىڭ كوچبەلى مۇز. دارى، كوچكىدەرى. تاۋلاردىڭ تاسنىڭ قۇلايتۇنى. تاۋلى جەرلەردىڭ جانۋارلارى. تانىستىرۇ جولى تۇۋرالى اەسكەرتۇ: كەلچە كەگى: «، سىزۇقتىق، جىلىق»^۶ ھام، «اۋا ارابى» دەگەن اەكى مەسەلەمەن جىلىق تۇرس بىتەدى. بۇلاردىڭ نەگىزى جىل بوينداغى الغان ماغلۇماتداردان قۇرالادى.

ج. جىلىق^۶ سىۋۇقتىق.

بۇيىدەردىڭ جىلىقدان اسىنىۋى. سالىقىدىقان قىسلاۋى.

بۇيىدەردىڭ جىلىقدان اسىنىب، سالىقىدىقان قىسىلۇۋن بايقاتۇ^۶ اۋچن مىنادى «تاجرىبا كورسەتۇ كەرەك: انچە يىندە چىغرىچىقدان اوتب تۇراتۇن تەمىر دۇبىدىڭ قىزغان ۋاقتىدا^۶ اوتبەي قالادى. سالىقىدىتاساق^۶ اوتب كەتەدى. تەرمومەتر: استىقى، سۇۋىدى اولچەيتىن قۇرالدىڭ «تەرمومەتر» دەپ اتالانۇن بۇل «ماغلۇماتقا قوسمچا تەرمومەتردىڭ جاسالس تارتىپن ايتىب بىرۇ كەرەك. جانا اوزىدە كورسەتۇ كەرەك.

بۇيىدەردىڭ تۇرلەنۇۋى. بۇيىدەردىڭ تۇرلەنۇۋنىڭ نە اەكەنن بايقاتۇۋ^۶ اۋچن سۇۋىدى بوتەلكەگە قۇيىب اۋزىن مەقتاب بەكتۇۋ كەرەك. بەكتەننەن كەين ايازغا چىغارساق اچىدەگى سۇۋ مۇز بولب بوتەلكەنى جارىب كەتەدى، مۇزدى اەرتسە سۇۋ بولب، قايناغاندا بوۋ بولب، سۇۋدىڭ قۇرىتۇنن بايقاتۇ كەرەك. جانادا مۇز اەرب سۇۋ بولغان كەزدە، سۇۋ قايناغان كەزدە، سۇۋدىڭ استىقتى (температура) بىر قالىدان اسبايتۇنن بايقاتۇ كەرەك. اەكىنچى سۇۋ بولب ازايا باستاغاندا استىقتى (температура) كەمى باستايتىنن بايقاتۇ كەرەك. بۇيىدەردىڭ تەز، جاي قىزۇى. ار^۶ تۇرلى بۇيىدەردىڭ

قۇرۇنۇڭ تەز، جاين بايقاتۇ ءۇچن تەمر چىقىپەن جەز چىقىدى آلب اەكەۋندە
 استىق سۇۋغا سالىب، جەزدىڭ تەمردەن جىدام قزاتۇنن بايقاتۇ كەرەك.
 اۋانۇڭ قوزغاليۋى: اۋانۇڭ قوزغاليۋى جەل دەپ اتالاتونى توۋرالى.

خ. اۋا ارايىيى.

مۇغالىم اۋا ارايىيى تۇۋرالى بالالارغا ماغلومات بەرۋ ءۇچن، مەكتەپ
 تۇرغان اۋداننىڭ اۋا ارايىن بايقاتا بارۋى كەرەك: چاشبىر، قاردىڭ از ياكى
 كۆپ جاۋاتۇنن، جەلدىڭ قاي ۋاختىدا قاي جاقدان سوغاتۇنن؛ بۇلتىدى ءام
 اچىق كۈندەردى. ھاۋا ارايىيىتا دەڭىزدىڭ قانداي اسەر اەتەتۇنن؛ جەلدىڭ قانچالىق
 قاتناسى بارلغىن؛ مەكتەپنىڭ اۋدانى جەردىڭ قاي بۇۋىناغىدا جاتقانن (полюс)
 بۇغان قوسمىچا جىلدىڭ تورت ۋاختىدا مەكتەپ تۇرغان اۋداننىڭ اۋا ارايىيى
 (уагону) قالاينچا اۋماساتنن بايقاتۇ كەرەك.

د. اۋرلىق سالىماق.

سالىماقنىڭ ءاردايىم جەرگە قاراي باساتونى ءجىدىڭ اۋچنە اۋر نارسە
 بايلاپ بايقاتۇ كەرەك.

تەك باعت ءام جازىق باعت. تاجرىيىبا ءۇچن ءبىر اۋر نارسە بايلىغان
 جەدى سۇۋى بار ادىنىڭ اۋستىنە ءىلىپ قويۇ كەرەك.

1 نچى ءتۇرلى بۇراۋ. اۋنان اغاچنىڭ اەكى اۋچىنە دە تاس بايلاپ، اورتاسىدا
 سرعمالى اىلگەك جاساپ. اىلگەككەن اۋستاپ اەكى جاغىداغى تاسدى تەشمە.
 ستروۋ كەرەك. تەشمەستىرگەننەن كەين اغاچنىڭ اۋرتاسى نىڭگەن جاغى، جەڭك
 تاس نىڭگەن جاغىنان مىسالى اەكى اسە قسقا بولسۇن. اەگەر اۋرتىنان اەكى
 تاسنىڭ سالىماقن اولچەپ بايقاساق سىپ جاغى قسقا تاس، اەكىنچى جاغىداغى
 تاسدان اەكى اسە اۋر بولب چغادى. بۇراۋ مەن ءار كىم كۈچى جەتتەگەن
 جەردە پايدالاناتۇنن بايقاتۇ كەرەك؛

تارازى. اەكى ءتۇرلى تارازى: اسبالى ءام پروجىنالى.

ءالنىسى. اەكى تەرەزەنىڭ سىنغان اىنەگىن آلب بەتدەسىدىب ءالنىسىنىڭ نە
 اەكەنن بايقاتۇ كەرەك. نە بولماسا تەرەزە اىنەگىنىڭ لورنىنا بەتى تەگس اەكى
 جالپاق قورغانسۇن آلب بەتدەسىدىب ءالنىستىرپ، كورسەتۇ كەرەك.

II. اه گبهك.

(آ) آدام بالاسنا سۇۋدك استهيتۇن حزمهتى. قۇدقك قالاي قازلانۇنى اه گن سۇۋاراتن آرقدار. تۇركستانك اه گن سۇاراتن آرقدارى. كهك جارما آرقدار. ماسهلهن: «سالار». سۇۋ تارتاتن آرقدار، ماسهلهن: «بوز سۇۋ»؛ اه گن سۇۋ راتن آرقدار، مسردك آرقدارى. آدام بالاسينك سۇۋ كۇچى مەن پايدالانۇى؟ ماسهلهن سۇۋ تييرمەن. آدام بالاسينك سۇۋ ءاۋستى مەن قاتناس جاساۋى ماسهلهن: قايقبەن، پاراخوت، سال مەن. پاراخود تۇۋرالى سويله گەندە اونك بۇۋ كۇچى مەن جۇردتۇنن بايقاتۇ كەرەك. تەمر جولكدا بۇۋ كۇچى مەن جۇرهتۇنن بايقاتۇ كەرەك. بۇۋدك كۇچى مەن چاينە كدك قاقباغى. دا كوتەرله تىنن آيتۇ كەرەك، دەرلك جاعاسنداغى، پاراخود توقتايۇن اورندار تۇۋرالى ماعلۇمات بەرۇ ماياقك نه اه كەنن، نه گە كەرەك دىگن بىدرۇ آدام بالاسى سۇۋدك زيانداس جاعى مەن كۇره سۇۋ آمالدارى، ماسهلهن: بوگەۋ (плотины) جاينان ماعلۇمات بەرۇۋ كەرەك.

(ب) آۋا ءام جەل آدام بالاسينك حزمهتكەرى جەل تييرمەن، جەل كەمە. آدام بالاسنا جەلك كەلنرەتن زىيانى، ماسهلهن: كوچبەلى قۇم كوچبەلى قۇم مەن كۇره سۇۋ آمالى. آدام بالاسنك قوس سىياقتانب اۋادا ءاۋچۇى: جەل كەمە. باتيرلۇق (воздушный змей)، چار، سانينك كوبيگى.

(ت) آدامنك ءار ءتۇرلى زاۋاتداردى اسكە جاراۋى، ماسهلهن. سازدان ادس - آياق استهيتىنى. سازدان قالينچا ادس - آياق استهيتىنن بايقاتۇۋ ءاۋچن اه كس كۇرسيا جاساب قۇمرا زاۋاتدارينا آپارۇ كەرەك. فارفور نه اه كەننن بايقاتۇۋ كەرەك. كەرپچ زاۋاتدارينا آپارب كەرپچك قالاي استهلهننن، قالاينچا كۇيدرلهتۇنن كورسەتۇ كەرەك. تاس كومردك، نهفتك قالينچا جەردەن قازلب النا تۇنن، التىنك قالينچا قازلب النا تۇنن بايقاتۇ كەرەك. تەمردى جەردەن قازب الب، تەمر زاۋاتدارندا تەمردى قالاچا اوزگەرتەتۇنى تۇۋرالى ماعلۇمات بەرۇ كەردك،

(ج) تۇركستەن خالقينك كەسىبى ماقتا چارۋاچاغى.

تۇركستان خالقنك كەسىبى تۇۋرالى مۇعالىم بالالارعا ماعلۇمات بەرگەن گەزدە، ماقتا نازارتان، ماتا توقىتنن زاۋاتدارعا ءام لۇۋاق ماقتا توقىتنن دۇكوندەرگە

دە آپارۋى كەرەك. ماقتا چارۋاچىلىقى جاينان بەرلەتن ماعلۇمات. «اھىبەك» بولمىدەگى «آ» «ب» «ت» بابدارىمى آيتىلغان ماسەلەلەر مەن بايلانستىرلغان بولسىن.

مەكتەب اۋداننىڭ چارۋاچىلىقى ماقتا بولمىغاندىن بالالار ۱ كىچى سىنىفدا اول تۇۋرالى ھىچ بىر ماعلۇمات الماعان بولسا، ۲ نچى سىنىفدا اول ماعلۇماتى بەرۋ كەرەك. بەرلەتۈن ماعلۇمات قىسقا - قىسقا بولۇۋى كەرەك. تولق ماعلۇمات ۳ نچى جىلدا ماعانا بەرلۇۋى تىيىس.

مەكتەب اۋداننىڭ چارۋاچىلىقى جاينان ماعلۇماتى بالالار ۲ نچى جىلدا الغان بولسا كەرەك، سوندىن قالان «اھىبەك» بولمىدە كىرمەۋى قالغان تاۋاھلنىڭ، دەگىز جاعاسىندا ماعى اھلنىڭ دالا اھللىرىنىڭ چارۋاچىلىقى تۇۋرالى بەرلەتن ماعلۇماتىدار، جوعرافىيا، دەگىز، تاۋا، دالا جاينان بەرلەتن ماعلۇماتىدار مەن قوسىلىب بەرلۇۋى كەرەك.

مۇعالىم جىل آيلىدا بالالارغا بۇكىل تۇركىستەن خالىقنىڭ چارۋاچىلىقى جاينان قورتىندى بىر نىچىدە ساباق بەرۋى آسا خاجەت.

(خ) آدام توشكەرەككىڭ غورت بۇرىچىن قالاي آيرادى.

قىلا ناما (كومپىس) مەن قالاي پايدالانۇ تۇۋرالى (اھگەر ماگنىت مەن تانىستىمى بولسا).

پلان ۱ م قارىتا.

اۋەل باستاپ قارا ساۋتىڭ، استولىڭ، اۋىڭ پلاننى، سۇۋرەتن سالىغىز. دىرتۇ ماچتابى مەن تانىستىمى، مەكتەبىڭ پلاننى، اۋىڭ پلاننى سالىغىز اۋىرەتۇ. مەتر مەن ياكى قادم مەن اولچەتۇ. اونى سىزغىزۇ. پلان سالىب اۋىرەنگەن مەن كىيىن قارىتانىڭ نە اھكەننى بايقاتۇ قارىتامەن تانىستىمى بۇرن بالالاردى بىر بولۇس اھلنىڭ پلاننى مەن تانىستىمى. بىر بولۇس اھلنىڭ پلاننى بىر اوياز اھلنىڭ، بىر اويلىس اھلنىڭ، تۇركىستەننىڭ، قازاق رەسپوبلىكىسىنىڭ، بۇقارانىڭ، خورەزمنىڭ قارىتالارنى، تۇركىستەننىڭ اويلىسدارنىڭ چەك آرالارنى آيرىب اۋىرەتۇ تۇركىستەننىڭ، قازاق رەسپوبلىكىسى مەن چەك آراسىنى آيرىب اۋىرەتۇ. اۋرۇپالىق رۇسىيانىڭ، سىبىردىڭ، قازاقنىڭ قارىتالارنى مەن تانىستىمى.

III. آلەۋمەت (قاۋم)

ا) اۋدانىمىزدىكى اهگبەك تۇزىلىش ھام اهگبەك بولىشى قول اونەرى
 اهگبەككەن زاۋاد، فابرىك اهگبەككىنڭ ايرماسى جەرگىلىكتى اۋداننىڭ چارۋا-
 سىنان چىغاتۇن اونمەدەر. چەندەن كەلەتۇن زاتدار، اويەز ھام اوبلىسداردىكى
 آلەۋمەت اورىندارى خاكچىلك مەكەمەلەرى.

ب) جەرگىلىكتى اۋداننىڭ اوتكەن كۇنىگى ھالى (خالق اۋزىدىكى، ھام
 چالداردىڭ اۋزىدىكى اشكەمەلەرمەن پايدالانۇ) جەرگىلىكتى ارقداردىڭ تارىخى.
 كەينىنەن سالنغان ايۇرۇپالاق ارقداردىڭ جاينان ماعلۇمات بەرۇ. اۋداندىكى
 زاۋاد، فابرىكەردىڭ قاي ۋاختدا سالنغانى تۇرالى اۋداندىق زاۋاد، فابرىكە-
 دەرەڭ چارۋاسىنا كەلتىرگەن آسەرى. تەمىر جولدار ھام اونىڭ آسەرى، اولكەن
 قالالاردىڭ آسەرى.

ت) بالالاردىڭ آلەۋمەتچىلىكىدىن تارىيالاۋ اۋچىن، مۇغالىم بالالاردى
 مەكتەپنىڭ آر-ئۆزلى جۇمىسىنا قاتتىق جاغىن قاراشتىۋى كىرەك؛
 مەكتەپنىڭ جۇمىسىن بالالار مۇغالىمنىڭ كۈمەگىسىز اوز بەتەرى مەن آلب
 جۇرسىن ماسەلەن: بالالار مەكتەپنىڭ ئۆزلى جۇمىسىدىكى تۇرالى جىيىلىسدار
 جاساسىن، قۇلىلار چىغارسىن، اورتالارىنان باستىق سايلاسىن. جىيىلىسداردا
 بالالار سويلەپ اۋىرەتسىن. ادابىيات كۈچدەن جاساسىن. مەكتەپنىڭ تازا
 بولۇ جاغىن باقىلاسىن.

اۋزى ساقتاۋ. اهگبەك دەن ساۋچىلىقى ساعاقتىق اهگبەككىڭ ماشىنىزى
 زاۋاد، فابرىكەردەگى جۇمىسكەرلەردىڭ چارچاغان ۋاقتدا قازاغا كۈبىرەك
 دۇچار بولاتۇندىكى تۇرالى چارچاغان ادامنىڭ ابايلاۋى كەمب، جۇمىسىدى
 جوندەپ استەي المايتىن بايقاۋ اۋچىن سابىقنىڭ باسىندا آم اياغىندا
 بالالارغا جازغۇدەپ. چارچاغان كەزدە خاتالارنىڭ باسقا ۋاقتدان كۈبىرەك
 بولاتىن كۈرسەتۋ كىرەك. ادام جۇمىسى جاقىلاپ ابايلاپ استەۋ اۋچىن،
 جۇمىس آراسىندا دەم آلىشنىڭ آسا كەردەك اەكەندىگىن تۇسىندىرۋ كىرەك.

كەي اهگبەك دۇكەندەرنىڭ (ماسەلەن: زاۋاد فابرىكەردىڭ) ماشىنىدىكى
 اۋر سۇۋلاردىڭ ناچار بولاتۇن ماسەلەن زاۋاد، فابرىكەردىڭ الاي سۇۋى
 ارققا قۇيىپ ارقنىڭ سۇۋىن بىلغىدى. نە بولمىسا جەرگە سىڭىپ قاسىندىكى

قۇدۇقنىڭ سۇۋىن بىلغايىدى. كەيى زىۋاد، فابرىكىدەردىڭ تۇتىنى ماڭايدىغى
 اۋانك ايمىسن بۇزاتىنى.

مۇعاللىم، جوغارغى ايتىلغانداى كەي *ر اەڭبەك دۇكەندەرىنىڭ قولايىسز
 جاعن بالالارغا بايقاتب، يابولماسا اوز تاراپنان ماعلۇمات بەرب، اول قو-
 لايىسزدقداردان قۇتلاۋ اۋچن نەاستەۋكەرەكتىگىن بالالاردىڭ اوزدەرىنە چەچترتۇ
 كەرەك: (ماسەلەن بۇل كەلكى دۇكەندەردى اۋيدىڭ ماڭاينان السراق) مور-
 جاسن بيمىك قلب سالۇغا بولادى.

دۇكەندەردىڭ الاى سۇۋن جان جاققا جايلىتباى بەلگى بىر جەرگە آعزىپ
 جبەرۇگە بولادى. كەي اەڭبەك دۇكەندەرىدەن ساۋلققا زالالىدى بولاتۇن
 بالالارغا بايقاتۇ. ماسەلەن: اۋن تارتاتن تيمىرمەندەردىڭ توزاشكىدەن ساۋلققا
 آسا زالالىڭ، ماقتا توزاگى - دا دەن ساۋلققا زالال كەلتىردى.

اولار زالالىدى بولماس اۋچن تەسكىدەر جاساۋ كەرەك اەكەنن، بۇل سقىلدى
 دۇكەندەردى علم جولى مەن سالۇ كەرەك اەكەنن ايتۇ كەرەك. دەن ساۋچلىق
 ساقتاۋ جاينان بەرلەتن علم دەردى مۇمكىن بولغاننچا اەكسكىۋرسيما جاساعان
 كەزدە بەرلۇى تيس.

3 نچى جىدا مۇعاللىم تازالىقى بالالار آرتقىلى بالالاردىڭ اۋيندە جۇرگىزۇ
 چاراسنا كرسۇۋى كەرەك، ماسەلەن: بالالار اۋيدەرىندە آكە چەچەسنە اۋ-
 غندىرۇۋ كەرەك آعز سۇۋغا كر، ادس - اياق جۇۋعاننىڭ زيان اەكەنن
 تۇسىندىرۇۋى كەرەك.

3 نچى نىنقىدا بىرىلەتۇن بلىمدەردىڭ اوقتۇ جولى.

3 نچى كلاسنىڭ پروگراممىسىدا اۋا، سۇۋ، جەر، جەردىڭ قىرتىسى، كۇن،
 آي، گۇن اەڭبەك، دەن ساۋلىق ساقتاۋ، اەۋمەت تۇۋرالى ايتىپ اوتىك. اوسى
 ايتىلغان ماسەلەردى مۇعاللىم، ساباق بەرگەن كەزدە بىرى مەن بىرى تۇرلى
 جول مەن بايلانستىرۇى مۇمكىن. بىرى مەن بىرىن بايلانستىرۇپ اوقتقان كەزدە
 بالالارغا اوقتقان ماسەلەنى تۇرلى تۇرلى جاعنان بايقاتۇۋغا بولادى: ماسە-
 لەن سۇۋدى االىق: سۇۋدى بايقاتقان كەزدە خىمىيا علمىنە كىرگىزۇۋگە بولادى
 (خىمىياغا كىرگىزگەندە سۇۋدىڭ نەدەن تۇزەلگەنن بايقاتامز)؛ فىزىكاغا كىرگىزى-
 سەك سۇۋدىڭ اۋچ تۇرلى بولبۇقۇبىلاتىنن بايقاتامز: سۇۋدىڭ كۈچى مەن ادام

بالاسى كۆب چارۋاچلىغىن بىرەنەن بايقاتۇۋغا بولادى (سوو تىيرمەندەر):
 سۇۋىز آدم بالاسنا كەرەكدى اوسىدكەر اوسبەيتن بولغاندىقان، سۇۋىز
 جەرلەردى سۇارۇۋغا، آدم بالاسى آرقدار جۇركىرگىزۇۋا كىكەك ائەتتەن
 بايقاتب ائەكەك جايىنان قاتستىر سويلەۋگە بولادى. جاغرافياغا كىرگىزەتەن
 بولساق سۇۋىدى اوزەن، كول، دەكز ماسەلەسە كىرگىرەمز سۇۋىدى بايقاتب
 جۇرگەن كەزدە، سۇۋمەن بىرگە پاراخوت تۇۋرالى، پورت تۇۋرالى، قاتس
 ادساغى سۇۋىدك بىيىكىكى بىردە بولائى تۇۋرالى، سۇۋ جۇرگىزەتەن
 آرقدار كك آر تۇرلى تارتبەن جاسالاتىنى تۇۋرالى (ايۇروپالىق حالقكك
 سالغان آرىغى مەن تۇركستان حالقكك آرىغكك آيرمىسەن بايقاتۇۋ كەرەك)
 قاراسترۇغا بولادى.

مۇعاللىم بالالاردى اوقتىب جۇرگەن كەزدە، سۇيق بۇيمەردكك نە ائەكەن
 بايقاتۇۋ ءۇچن سۇۋىدى اۋنى كەرەك؛ غاز ءتۇرلى بۇيمەردكك نە ائەكەن
 بايقاتۇۋ ءۇچن اۋنى اۋى كەرەك ءام قاتتى بۇيمەردكك نە ائەكەن بايقاتۇۋ
 ءۇچن مەتالداردى اۋى كەرەك. بۇل ءۇچ ءتۇرلى بۇيمەرمەن بالالارغا
 تايىغاتكك اوزگەرس جولدارن اوشماى بايقاتب بولادى.

سوندىقان 3 نچى جلدكك باسندا ساباق بەرە باستاغاندا "سۇۋدان" باستاۋ
 كەرەك. "سۇۋدان" باستاۋى كەرەك دە يتىنمز سۇۋىدك قۇبىلىسەن بايقاتۇۋ اوشماى؛
 قاتستىر نىچە ءتۇرلى ائەكىسكۇرسىيالار جاساۋغا بولادى. «اۋا»
 ماسەلەسەن جىل اورتاسىندا قوزغاۋ كەرەك؛ سابابى "اۋا" مەن قاتستىر
 بىرگە بەرەن ماعلۇماتكك كۆبن قسقى واختدا بەرە بولادى.

"سۇۋ" تۇۋرالى سويلەنەن ماسەلەردكك بارن قس اورتاسنا تايىغاندا
 ءىترب "جەردى" باستاۋ كەرەك «جەر» تۇۋرالى بەرلەن ماعلۇماتكك اۋدانن
 سۇۋق واختدا "اۋى" اچنەن آرى اۋزاتباۋ كەردك. كوكتەمدە "جەر" تۇۋرالى
 بەرلەن ماعلۇماتكك اۋدانن كەكك نىچە ءتۇرلى ائەكىسكۇرسىيالار جاساۋ
 كەرەك. جل اياغندا مۇعاللىم جايلىق، استىقتق تۇۋرالى، سالماق ءام اۋرلىق
 تۇۋرالى، جۇك تاسىتن سايماندار تۇۋرالى، جەردكك ءام سۇۋىدك بەتى تۇۋرالى
 ايمادكك تايىغاتى تۇۋرالى بونىچە قورتىدى ساباقدار بەرۇۋى كەرەك.

4 نچى بۆلۈم (سېنىق).

1. اوقيلاتۇن آۋدان تۇركستەن تۇگەلى مەن س. س. س. ر. جەر. علام.
2. اوقيلاتۇن فاندەر.

I. تابىغات.

(أ) جۇغراڧىيادان ماغلۇمات.

جەردىڭ بەت تۈزەلمىسى. اۆلكەن تاۋلار (تيان-چان، گىندۇكۈچ، گىمالاي، آلپ، قۇقار، آند، كوردېلييەر، آم باسقالمى). ءۇسترتدەر (ءۇسترت، پامىر، تىبەت). اۆلكەن اوزەندەر (سرداريا، آمۇداریا، اەدل، دنەپر، ءوب، اەرتس، اەنيسەي، لەن، اورال، ايند، گادىگى، قتايدىڭ زەنگر، آم سارى اوزەندەرى، نىل، ميسسۇۋورى، آمازون، تىگر، آم باسقالمى). كولدەر (كاسپى، آرال، بالقاق، بايقال، استىق كول، لادوگا، اونەگا جەنەۋ، ايۋىكتوريا، آم باسقالمى).

جەردىڭ ءاچ تۈزەلمىسى. جەردىڭ قابىغى. جەردىڭ ءاچ تۈزەلمىسى قىلماي بلگەنى نۇۋرالى. جەردىڭ قابىغى قانداي جىنداردان تۈزەلگەن جانار تاۋ جەر سىلكىۋى.

آى. آى مەن كۇننىڭ تۇتۇۋى. جەردىڭ كۇندى بىر جىلدا آيلانانۇنى. جىلدىڭ تورت ۋاختى.

جەردىڭ تۇرلى آۋا ارابنا بولنەتۇنى. دەشەردىڭ ھام قۇرغاق جەرلەردىڭ آۋا ارابى. دەشەردەن آلس جەرلەردىڭ آۋا ارابى. دەشەردەن آۋا ارابنا كەلتىرەتۇن آسەرى تاۋ تىزەندەرنىڭ بەت آلىسى، اونىڭ آۋا ارابنا كەلتىرەتۇن آسەرى. دەشەردە قاراعاندا جەردىڭ بىيىكىگى، اونىڭ آۋا ارابنا كەلتىرەتۇن آسەرى.

تۇرلى كليماتىڭ اوسمدىكى، جانۋارلارى تۇرلى تۇرلى اەكەندىگى
 چول جەرلەردىڭ، اوازىسدەردىڭ، تاۋلاردىڭ، توغايلى جەرلەردىڭ، دالالىق
 جەرلەردىڭ، استىق اۋيە كىدەردىڭ اوسمدىكەرى، عام جانۋارلارى.
 ب) بىولوگىيادان. جانۋارلاردىڭ، اوسمدىكەردىڭ قاس كۈنەمدەرى ماسەلەن:
 بۇرگە، قاندا، بىت، سۇلۇك، جان، قۇرت سىقلدى.

آدامچا قۇم بولب ترچىلك قىلا تۇن جانۋارلار، ماسەلەن: قۇمىسقا،
 آرا، توبدانب جۇرەتن قۇسدار، آڭدار.

سىمبىوزدى (اەنچىماس) جانۋارلار عام اوسملار، ماسەلەن كىواب

خايۋانداردىڭ، اوسمدىكەردىڭ بىرەنە بىرى جاردام بەرۋى. (كران، اکتىنىيا)
 جانۋارلاردىڭ جۇدان سافتانان تۇرالى تۇرالى، ماسەلەن: تىس، ازۇ
 تىس، مۇيز، تۇيىق، اوسمدىكەردىڭ قۇرالى. قالقان، تەكەن آم اۋلىسى
 دانەر سىقلدى، جاۋدان سافتانۇۋ اۋچىن، جەرنە قاراي. ۋاختىنا قاراي،
 اوسمدىگىنە قاراي، جۇنن اوزگەرتب تۇراتن جانۋارلار، ماسەلەن. دالالىق
 جەردىڭ جانۋارلارى: چوبدىڭ آم اڭچىڭ قابىغىنان تۇسى آيرىلمىتن قۇرت-
 قۇمىسقلار.

جانۋارلاردىڭ تۇرمىسىنا قاراي مۇجەلەرنىڭ - دە، آر تۇرلى بولۇى، ماسەلەن:
 بالقاداردىڭ دۇزۇۋگە اڭغايلى، قۇسداردىڭ اۋچۇغا اڭغايلى قاناتدارى كور
 تىچقاننىڭ جەر قازۇغا اڭغايلى آلدىشى اياقدارى جەرنە قاراي اوسمدىكەردىڭ
 تۇرى چولدىڭ، كولدىڭ، تۇچچى سۇۋلاردىڭ.

ت) آدامنىڭ دەنە تۇزەلىسى عام اومر سورۇۋى.
 آدامنىڭ سۇيە كەدرى؛ اتقاراتن جۇمىسدارى. سۇيە كىڭ جالپى خاسىمە-
 تەدرى عام تۇزەلىسى. اەكى تۇزلى سۇيە كەدر، ماسەلەن: جىلك جاۋرن،
 بۇۋن سۇيە كەدرى.

بۇلچق اەتەردىڭ اتقاراتن جۇمىسدارى. بۇلچق اەتەردىڭ قىسقارب، آم
 اوزاراتنى (بۇلچق اەتەردىڭ اتقاراتن جۇمىس؛ سۇيە كەردىڭ قالاى قۇز-
 عالائىنن بالالاردىڭ اوزدەرنە قول اياقدارن قىمىلداتىزب بايقاتىرتۇ كەرەك).
 آس قازان. آدامنىڭ اچەتن آسنىڭ نەدەن تۇزەلەتنن بايقاتۇۋ كەرەك. آدامنىڭ
 اچەتن آسنىڭ اچىندە كواخمالدىڭ، اقدىڭ (белок)، مايدىڭ بارلغىن بايقاتۇۋ
 كەرەك. تاماق اۋز اچىندە چاپىنالىغاننان كەين، جۇتار مەزگىلدە قانداى بولب

اوزگەرەتۈنن ۋەتەن، ھەن، ۋەتەن جاينان ماعلۇمات بەرۋ. سىلەكەي بەزىدەرى
تۇۋرالى ماعلۇمات بەرۋ. سىلەكەي تاماق بەن آراسى تاماقى اوزگەرتەتنن
بايقاتۇ. تاماق، ادامنىڭ اچنە بارى، سۇيىق زاتدار مەن آراسقانداي قانداي
اوزگورس تاباۋنن آس سىگورۇ جاينان ماعلۇمات بەرۋ. باۋر.

دەم الۇۋ. دەم الۇۋ نە؟ اوتنىڭ جانۇۋى مەن دەم الۇۋنىڭ اوقساس جەرى.
لەن بايقاتۇ مۇرنىڭ قۇۋىسى، كۈمەكەي، كەشەكە، اوكبە تۇۋرالى ماعلۇمات
بەرۋ اوكبەنىڭ تۈزەلسن، اتقاراتن جۇمىسن بايقاتۇ. ادامنىڭ اوكبەسىنە
كەرتن ۋەم قايتا چغاتن ۋاننىڭ تۈزەلسى. (قانداي زاتدان تۈزەلگەنن ايزۋەست
اەزگەن سۇۋ مەن بايقاتۇ كەرەك).

قاننىڭ تارالىسى قاننىڭ تۈزەلسى. قاننىڭ اتقاراتن جۇمىسى جۇرەنىڭ
اتقاراتن جۇمىسى. قاننىڭ تامرلار مەن قالاي تارالاتۇنى تالىدىڭ اتقاراتن
جۇمىسى.

آدامنىڭ دەنەسىنەن چەتنن كەرەكسىز زاتدار بۇيرەكنىڭ اتقاراتن جۇمىسى.
آدامنىڭ دەنەسى كەرەكسىز نارسەلەردى تەرسى آرتقىلى چىغارب تاسىتايىتى،
آدامنىڭ تەرسى دەنەسىنە جاملىچى بولب تۇراتىنى.

اق تامر. ادامنىڭ مېي، جولىنى، مېدىڭ، جۇلنىڭ جاملىچى مېدىڭ اتقاراتن
جۇمىسى. ەكى تۇرلى اق تامر: سەزدىۋچى، قۇزغالتۇچى اق تامرلار.

كوز. كوزنىڭ جاملىچى مېي. كوزنىڭ اتقاراتن جۇمىسى مېي. كوزنىڭ قۇرلىسى
قۇلاق. قۇلاقنىڭ قۇرلىسى. قۇلاقنىڭ ۋەر بولمەننىڭ اتقاراتن جۇمىسى.

ەسكەرتۋۇ: ادامنىڭ دەنە تۈزەلىسى ۋەم ۋەم سورۇى تۇۋرالى
بەرب جۇرگەن ساياقنىڭ بارىدە دەم ادامنىڭ مۇچەلەن كورسەتەب

اوقتۇ كەرەك. دارى بەرگەن كەزدە مۇغالىمنىڭ قولدا تاجرىبا كور.
سەتەتۇن تىستى قۇرلدارى بولۇ كەرەك. ادامنىڭ دەنە تۈزەلىسى

اوقىتاردان بۇرن ۋەر مالىدى سويىب مالىڭ دەنە تۈزەلسن بايقاتۇ
كەرەك: جۇرەك، بۇيرەك، اوكبە باۋر، تالاق ۋەم باسقالارن كورسەتۇ
كەرەك: اولارنىڭ اتقاراتن جۇمىسدارن تۇسىندىرۇ كەرەك.

(1) سۇيەكنى خايۋانداردان قويدى نە بولماسا مىقىدى، قۇنە-

داردان تاۋقىدى نە بولماسا كۈگەرچىدى، بىلقىداق دەنەلىلەردەن
كول باقانى، بالقدان الا بۇعانى نە بولماسا اوزگە بىرەۋن سويىب
كورسەتۇ كەرەك.

(2) سۇيە كىسزىدەردەن تاراقاندى يا بولماسا بالالاردىڭ بىلىدەن.
 قۇرتدارنىڭ بىرەۋن آلب سويىب بايقاتۇ كەرەك.
 ادامنىڭ دەنە تۈزەلسى جايىنان ءآم اومىر سورۇۋى تۇۋرالى اوقتقان
 كەزدە، كورنەسە ادامنىڭ *آر ءتۈرلى دەنە بولمىدەرنىڭ آتقاراتىن جۇمىسدارىن
 بايقاتۇ كەرەك. ءآم دەنەنىڭ ءآر ءتۈرلى بولمىدەرنى قالاي تۇتۇ جايىنان ماغ-
 لۇمات بەرۋ كەرەك. ماسەلەن: قۇلاق، قۇلاقنىڭ آتقاراتىن جۇمىسى، قۇلاقنى تازا
 تۇتۇدىڭ جولى.

دەنە بولمىدەرنىڭ تۈزەلسىن. آتقاراتىن جۇمىسىن تۇسىندىرۋ ءۇچىن، مۇ-
 عالىم ادامنىڭ جالپى دەنە تۈزەلسى تۇۋرالى - دا سويلەۋى كەرەك بولادى.
 دەنە تۈزەلسى تۇۋرالى سويلەگەندە، ماغلوماتىدى قىسقا - قىسقا قىلىپ بەرۋ
 كەرەك. ادامنىڭ جالپى دەنە تۈزەلسىن بولەك بىر علم قىلىپ اوقتۇدىڭ خاجاتى جوق.

11. اەكەك

جالپى ادام بالاسىنا پايدالى جەر اۋستىندەگى اوسىمدىكەر آم جانۋارلار.
 جالپى ادام بالاسىنا پايدالى ءآر جەرلەردىڭ اوسىمدىكەرى. جالپى ادام بالاسىنا
 پايدالى اوسىمدىكەردى خالق قالاي ءاوسىر، اوندىرەتۇنى؛ اسكە جاراتۇ
 ءۇچىن اوسىمدىكەردى قالاينچا اوزگەرتەتۇنى آس بولاتىن ءآم اۋزىغا ءدام
 بەرەتىن زاتىدار: چاي، كوفە كاكاۋ، يانان، قۇرما، سۇلى، بىداي، كوك
 نايزا تاغىسىن تاغى اسكە جاراتاتۇن اوسىمدىكەر. ماسەلەن: رەزەشكە، كاۋچىك
 كەندىر، زىغىر ءآم ماقتا (كەندىر ءآم كەندىر مايى تۇۋرالى بەرلەتنى ماغلوماتىدى
 بالالار اەكەنچى ايا بولماسا ءاۋچىنچى مىللىسداردا الغان بولسا كەرەك. ماقتا
 جايىنان بەرلەتنى ماغلوماتىنىڭ نىچى جىلداغى بەرلەتنى ماغلوماتىنىڭ اەكە زورى
 بولب سانالۋى كەرەك. ماقتا چارۋاچىلىغى جالپى خالققا پايدالى چارۋاچىلىقنىڭ
 بىرەۋى اەكەننى بايقاتۇ كەرەك. جانا ماقتا چارۋاچىلىغى باسقا جەرلەردەدە
 بارلىغىن آيتۇ كەرەك. باسقا جەرلەردەدە مۇنداي چارۋاچىلىق قانداي تۇردە
 قويلغانى بىلدىرۋ كەرەك)

ءدارى جاسالاتىن اوسىمدىكەر، ماسەلەن: حىن آغاجى.
 قۇرما آغاجى ءآم جەمىسى. قۇرمانىڭ آغاجى مەن جەمىسى آراپىستان خالقىنا
 اسا كەرەكلى زاتىنىڭ بىرەۋى اەكەننى آيتۇ كەرەك. جەرنە قاراي اسا كەرەكلى

جانۋارلار، ماسەلەن: بۇغى مەن ۋايتىڭ سول تۇستىڭ خالقدارىنا باسقا مالدان مۇرى، آسا پايدالى اەكەنن بىلىرۇ كەرەك. چول جەرلەردەگى خالقدارغا تۈبەنىڭ آسا كەرەكدىگى.

جانۋارلارنىڭ آدم بالاسىنا كەلتىرەتن پايداسى.
 ۋاوسى خايۋاندارنىڭ جۇنن آدم بالاسى ۋار تۇرلى كەرەككە جارئاتۇنى قويدىڭ جۇننەن، تۈبەنىڭ جۇننەن، اەچكىنىڭ جۇننەن كىگىز چەكەن. سوكنو، تۇرلى مانالار استەلەتۇنن سارق ۋام كاراكول قويلارن آدم بالاسى جۇنى ۋوچن اسرايتۇنن بايقاتۇ كەرەك.

چوچقانك قىنان، جلقىنىڭ قۇيرىغان ۋار تۇرلى نارسەلەر استەلەتۇنن ۋاۋى خايۋاندارنىڭ تەرسىنەن بىلغارى استەلەتۇنن بايقاۋ اياق كىيىمەرنىڭ قالاي استەلەتۇنن تەرى ايلەرگە قانداى زاندار كەرەك اەكەنن بايقاتۇ كەرەك. تەرسى قىبات آشدار، ماسەلەن. قۇندىز، سىلەۋسىن. كۈزەن، قاسقىر، تۈلكى. سىپىردىڭ، كانادانىڭ آڭ ۋلاۋ چارۋاچلىغى.

آدم بالاسىنىڭ قۇس جۇنن، مامىغن كەرەككە جارئاتۇى جاين بالقدى آدم ماىى، مورتى ۋوچن: تۈبە قۇستى قاناتى ۋوچن، بۇغنى ۋمۈيزى ۋوچن ۋلايتىنى تۇۋرالى ۋپل سۈيەگنىڭ قانچالق پايداسى بار اەكەنن بىلىرۇ، جەكەنن استەلەگەن نارسە ۋام جىبەك قۇرتى تۇۋرالى ماعلومات بەرۇۋ. اەتى جەۋگە كەلەتون جانۋارلار، ماسەلەن ۋاۋى خايۋاندارى، قۇسدار، بالقدار: سۈيەكسزەردەن-اوستىرىتسانى ۋام باسقاللاردى جەيتىنى سۇت چارۋاچلىغى جوعارى دارەجەدە قوياغان مەملەكەتتەر جاينان ماعلومات بەرۇ ماسەلەن: دانيا ۋام چۋىتساريا تۇۋرالى سىپىردىڭ سۇت چارۋاچلىغى تۇۋرالى ماعلومات بەرۇ قۇس اسراۋ چارۋاچلىغى تۇۋرالى ارا ۋوسىر بال جىماۋ چارۋاچلىغى تۇۋرالى ماعلومات بەرۇ.

آڭ ۋلاۋ چارۋاچلىغن تارتىدى جولغا سالودىڭ كەرەككىگن بايقاتو آڭ ۋلاۋ توورالى جاسالغان زاشدار مەن توستىرو زاك بويىنچا آڭ ۋلاۋغا بولمايتن جەرلەر-تۇۋرالى جەرلەر كەى جەرلەردىڭ كەى آشدارى كوپ ۋلاغاندىقان قورب كەتو مومكىندىگن آشغارتۇ، ماسەلەن: آلتايدىڭ مارالى ايسلاندىيانىڭ جەرنەگى گاگا دەگەن قۇسنىڭ سول تۇستىك امەرىكادە تولىكىلەردىڭ جوقاۋغا ايلانغانى اوندای آشدار بىر جولا جوغالب كەتەس ۋوچن قانداى چارالار جاسالاتونى تۇۋرالى.

ب) تاييغات كوزەتودىڭ كىرەكلىكى تۇۋرالى

كەي اوسمىدكەر، جانۋارلاردىڭ، ادام آراسقان جەردەن، چوغالب كەنۇي تاييغات قورغاۋ جولى قورغان جاساۋ ياوروبا، امريكا، س. س. ر. لەردەگى اولت قورغاندارى (заповедники) بالالاردىڭ تاييغات قورۇ جومسина بالالاردى قاتستىرۇ:

1) كوكتەمدە بىركۇن مەيرام جاساب بالالاردىڭ بارىنە آغاچ اوتىرتقۇ 2) سىرەك اوچىراساتون آغاچدىڭ تورلەرن بايقاتب، اولاردى بالالاردىڭ اوزىنە باققەزدرتۇ (3) سىرەك جولىغانن آغاچدارغا «بول آغاچقا تىمەكەر دەگەندەي سوزدەر جازۇۋلى تاقنايلار الكىزب قويۇ : 4) قۇسداردى، جانۋارلاردى قورغايتن اۋىمدار آچقزدرتو.

III. قانۇم

آ) بۇكل جەر اۋستىندەگى ادام بىلاسنىڭ اەشپەگى، چارۋانىڭ آر جەردە آر تۇرلى بولاتۇن. «جەر اۋستىندەگى ادام بالاسىنىڭ چارۋاچلىقى» (мировое хозяйство) دەگەن سوزدىڭ نە اەكەنن اۋستىندىرۇۋ مەملەكەتدەردىڭ چارۋاچلىق جۇزىندە اەكىگە بولىنەتۇنى. زاۋت فابرىكىدەرى كوب مەملەكەتدە (индустриальные) ماسەلەن: انگىلىيا، كەرمانيا، زاۋات، فابرىكىدەرى از دىقانچىلىغى كۇچتى مەملەكەتدەر ماسەلەن: دانىيا، كوللاندىيا.

دىقانچلىق چارۋاسى اۋچىرىبا ارتقلى اوركەندەگەن مەملەكەت دەقىتايدى مىسالغا كەلتىرۇ اۋعاننىڭ چارۋاچىلىغىنىڭ جاشادا-عانا اۋغا باسا باستاغانى تۇۋرالى (مۇعاللىم آر تۇرلى مەملەكەتدەردىڭ چارۋاچلىغى تۇۋرالى ماعلۇمات بەرگەن كەزدە سول مەملەكەت تۇۋرالى جازلغان نىچە تۇرلى كىتابداردى اوقىتتۇ، سولاردىڭ تۇرمىسىنان اۋغان نەچە تۇرلى سۇۋرەتدەردى كورسەتتۇ اۋغىنرغانى جاقسى).

قارىتادان اۋلكەن مەملەكەتدەردىڭ چەك آرالارن ايرتۇ كەرەك. اول اۋلكەن مەملەكەتدەردىڭ خالقى تۇۋرالى ماعلۇمات بەرۇ كەرەك.

ئۆلكەن مەملەكەتدەردەن: س. س. س. ر. انگليا، فرانسىيا، سول تۇستىك
 آمريقالاردى قاراسترتۇ كەرەك. بۇعان قوسمچا اسكاندىنالى آم بالقان
 توبەدەردەنگى مەملەكەتدەر جاينان ماعلۇمات بەرۇ كەرەك. اولك تۇستىك
 امريكا مەملەكەتدەرى جاينان ماعلۇمات بەرۇ كەرەك.

ئۆلكەن - ئۆلكەن مەملەكەتدەردىك اوكمەت قۇرىلىسى تۇۋرالى بۇقاراجل
 رەسپۇبلىكەلەردىك، پادچاچل، كونستىتوسىيالى مەملەكەتدەردىك جاسالسى
 تارتىدەرى تۇۋرالى بېرى مەن بېرىنك ايرماسى تۇۋرالى ماعلۇمات بەرۇ.
 بۇل ماعلۇماتدار مەملەكەتدەردىك چىك آرالارن ايرا باستاغان كەزدە-غانا
 بەرلۇى كەرەك.

ساۋەت اوكمەتنىك اوكمەت قۇرىسى تۇۋرالى چىغارغان نەگىزى زاڭدارى.
 مەن (конституция) تانىسترتۇ.

زور مەملەكەتدەردىك 1914 نچى جلدان بۇرنغى خال جايلارى مەن تانىسترتۇ.
 1914 نچى جلدان باستاب 1919 نچى جىلغادەين سوزلغان سوغسىدىك
 سەبەبەدەرى سوغسىدىك اياغى روسيادا فېبرال آم اوكتابر توڭكەرىسن
 تۇغزۇى ساۋەت اوكمەتنىك اچكى آم سىرتقى جاۋدارى مەن كوب كورە-
 سىكەنن ايتۇ. ساۋەت اوكمەتنىك چارۋاچلىغى تۇۋرالى ماعلۇمات بەرۇ كۇن
 چىغىدىك اەزلىگەن تابدارىنا ساۋەت اوكمەتنىك كوز قاراسى قاندايلىق اەنەنن
 ايتۇ اۋروپا مەملە نەتدەرىنىك مام آمريقانك اوتارلارى تۇۋرالى ماعلۇمات بەرۇ.
 (ب) بالالاردىك اەۋمەتچىلىدىگن اتارىياللاۋ جونىدە:

- (1) جىيلىسداردا تۇر اعالىق ياي خانچىلىق مىندەتن اتقارتىب اۋىرەتۇ.
- (2) بالالاردىك مەكتەبەن االغان بىلەن باسقا جاققا جۇمىساي بىلدىرتۇ.
 ماڭاينداغى خالققا اسەر اەتۇگە اۋمىلدىرتۇ (اەشكەك بولىمىدەنگى - تابىغات
 قورغاۋ جۇمىسىنا قاراشىز).

تۇزەتقۇ

بۇل پروگرام بىرىنچى اوتە تىغزىق بەن باسلىغان سەبەبى، اەكنچى باسماى تۇرب ئىلم كەمەسىيەسىنىڭ قاراب چىغۇسىنا تىباسىرلماغان سەبەبى، جەكە مەسەلەلەردى بايقا بولۇ جوتىنەن، ئسىرەسە اەملە جاعىنان، سىن كوتەرمەسىكىدى ناچار بولب چىققان.

بۇل قاتالاردى تۇگەل تۇزەتب، تىزەگن كورسەتۇگە ھىچ ئىر مۇمكىندىك بولماى. سوندىدان اول قاتالاردى سول كۆيندە قالدىرب تەك اوراسان ماغناسى بۇزىلب تۇرغان سوزدەر مەن بىرەن ساران قاتا تەرلىگەن سويلەمدەردى. - غانا تۇزەتدك. پروگرام مەن قولدانۇچى جواداسداردك اول قاتالاردى، تومەندە كورسەتلىگەن نۇرۇسىنا قاراب، تۇزەتب آلب پايدالانۇى تىس.

تۇزۇى	قاتاسى	جولى		بەتى
		جولى	قاي جاعىنان ساناغاندا	
اوقلماق پاندەر	اوقلماعاندەر	2	سوگىنان	4
سۇيىگىزدەر تە	سۇيىگىزەرتە	20	باسىنان	6
ھىچ	ھم	2	سوگىنان	7
آبەتۇر	آبەتۇر	2	باسىنان	8
كۇرەسۇ	كۇرەشو	11	"	"
تە كەرمەى	تە كدەرمەى	9	"	9
جۇمسارغا	جوالادارغا	13	"	"
بالالارغا	بالالاردك	23	"	"

تۈزۈۋى	قاتاسى	جولى		بەتتى
		جولى	قاي جاغىنان ساناغاندا	
بەرب	بەرۋى	24	باسىنان	9
آردە گە نىنگ	آردە گە نىنگ	1	"	10
آينالاداغى	آيتلاداغى	8	"	"
آكدا تۈ	آكدينۈ	9	"	"
بارانتاسىن	بارانتاسىن	9	"	"
جازۋى	جلزىسى	1	سوڭىنان	"
ماققتانباق	ماقتانباق	5	باسىنان	11
آنا تىلىنە	آنا تىلىنەن	"	"	"
فاتار	فاتا.	13	"	"
آيلا	ايللا	1	سوڭىنان	12
بردى	بىرى	1	"	"
تارىلتباسىن	تارتلباسىن.	14	باسىنان	13
مەكتەبدەن ساۋچىلىغى	مەكتەبدەن ساۋچىلىقدىك	1	"	14
	نەگىزى			
جەگە	جەگە	2	"	14
كەتەنۈن	كەتە كۈن.	19	"	14
بوامىدى	بولمالدى	22	"	"
ساۋچىلىق	ساۋحلق	22	"	15
كەرە كىدىگى	كەرەك دەگەن	6	"	17
آلەمەت	آلەمەت	3	"	18
مىسالى	مىسالىسى	"	"	"
آۋدانى	آۋدىنى	7	"	"
ايدىس	اوسى	14	"	"

تسۇزۇش	قاتاسى	جولى		بەتتى
		جولى	ئاي جاغىمان ساناغاندا	
آياقدار	اياقدار	15	باسىمان	18
آرق	آرق	2	سوڭىمان	19
«سىنغىداردا» دەگەن سوزدك آلدىنمان:		1	باسىمان	20
« [نىچى،] نىچى » دەگەن تۇسب قالغان.				
توڭرەك كەدە.	توڭرەك كەدە.	11	»	21
بايىن	بايىن	19	»	24
قورقىنچتىن	قورقىنچ	10	»	26
كۈندك	كۈندك	16	»	»
چاغىن	چاغىن	1	»	27
اچىندە	اچىدە	16	»	»
سوزىلىپ	سوزالب	19	»	»
ايدەن بولب سانالادى.	اەدەننە غىبارات بولادى.	4	»	28
آۋلداغى	اۋلداغى	4	»	»
بولمەدەرن	بولدەرن	1	»	29
قولدانۇ.	قولوانۇ	14	»	»
كەزەك	كەزەك	4	»	31
«ارەتتى» دەگەن سوزدەن كەيىن «مەن»		»	»	»
- دەگەن تۇسب قالغان.				
ايدەن	اەدەن	17	»	»
بالالاردى	بالالارغا	20	»	»
تەرى	تەرى	1	»	32
ءجوندى كە سىلمەيدى.	ناچار كەسىلمەيدى	2	»	»
جارىلادى.	جاغىلادى	4	»	»

بەتتى	جولى		قاتاسى	كۆزۈى
	قاي جاغىنان	جولى		
32	سوڭىنان	13	بولىنوۋى	بولىنوۋى
"	"	6	مۇغاللىمىز	مۇغالىمىمىز
"	"	3	كەزەكتەكى	كەزەكتەكى
33	"	3	اوقۇغا	اوتىرۇغا
"	"	6-5	كىتاب بىن اوقۇچى	كىتەپ بالانك كوزىنەن 35 شەنتىمەتر
			بالانك كوزىنەك آرا -	چاماسى اۇلاق بولسن.
			سنداغى آستق 35 سەن -	
			تىمەتر چاماسىندا بولسن.	
"	"	12	اچ كىمىنگ	اچ كىمىنگ
"	"	25	اۋرۇلار	اۋرۇلار
"	"	26	اۋرغان	اۋرغان
34	"	12	"كورب" - دەگەن سوزدەن كىيىن	"كورب" - دەگەن سوز قالغان.
"	"	14	"چاكرت" دەگەن سوزدەن كىيىن -	"چاكرت" دەگەن سوز قالغان.
"	"	17	تۇورا	تۇورالى
37	باسىنان	8	تانبىسۋى	تانبىسۋو
38	"	21	اۋگرچك	قىيار
"	"	1	تىگن	تەگس
39	سوڭىنان	1	اياسىنان	اوياسىنان.
"	باسىنان	1	اقىرن	اقىرن
"	"	4-3	مىسقدك مىنەزىنگ	مىسقدك اومىرى، مىنەزى
39	"	"	هام اومرىنگ تۇرى	

تۇزۇق	قاتاسى	جولى		بەتى
		جولى	قاي جاغىنان ساناغاندا	
فوزغالغچىغى	فوزغالغچىغى	10	”	”
چالغى	چالغى	5	”	40
استمپازدىغى	استمپازدىغى	6	”	”
سايلاپ	سايلاپ	24	”	”
فۇمراغا	كور چوككە	8	”	42
” II . اه كېك ” - دەگەن سوز بولمىك		17	”	”
باسى، چەكە اوزى بىر جول آلاى. ” بىز - دك اولدك ياكى. ” دەگەن سويلد 18 نچى جول بولب چەكە اوقىلۇق كەرك.				
” ايدس ” دەگەن سوزدەن كەيىن ” جۇ - ژۇدك ” دەگەن سوز تۇسب قالغان.		12	”	45
(آزايۇ، كويىۋى)	(آزايا كويىگى)	4	سوكىنان	50
اهكى پيىلا ساۋت (بوتەلكە)	اهكى كولبى	3	”	51
ساۋتدك آستىنا	كولپانك استنا	1	باسىنان	52
قويا بەرسە	قوبا بەرسە	3	”	53
” كولبا ” - دەگەن سوزدى هامان ” ساۋت ” نە ” بوتەلكە ” - دەپ آلۇ كەرك.		6	”	”
سەبىسى سرتقى آۋاغا قاغازدى آستىنان جوغارى قاراي باسب، استاقانك ارنەۋىنە جاسىرب، سۇزدى تومەن جىبەرمەى تۇر. سەزىبەيتۇن -	سەبىسى آۋا قاغازدى، قىسب سۇزدى تومەن جىبەرمەى تۇر. سەن بەيتۇن	14-13	”	”
		16	”	”

تسۇزۇى	قاتاسى	جولى		بەتى
		جولى	قاي جاغىنان ساناغاندا	
تولتيرب	تولتر	3	سوگىنان	53
كە گە يىپ	كە گە يۇى	11	باسىنان	54
«كوپرچكەردەن» - دەگەن سوزدەن كەين «بىلمەز» دەگەن سوز قالغان.		7	»	»
اەرسە	اەرسە	14	»	55
اەرتكەننەن	اەرتكەننەن	16	»	»
تۇستك كورسەتكىچ	قېلا ناما	21	»	»
بىيكدىگى	بىيكدىگى	4	»	56
تاۋ تاسدارىنگ	تاۋلاردك تاسىنگ	9	»	»
	قۇلايتۇنى			
دوب	دوبدك	17	»	»
آز	آز	6	»	57
باساتۇنى	باساتۇنى	13	»	»
الينىس	الينىسى	3	سوگىنان	»
بالاسىنگ	بالاسى	11	باسىنان	58
سابىنگ	سابىنگ	17	»	»
تۇستك كورسەتكىچ	قېلا ناما	16	»	59
اۋدانىزداعى	اۋدانىزداعى	2	»	60
آۋر	آۋر	2	سوگىنان	»
بىلمەدر	غلم دەردى	14	باسىنان	61
غىرى مەن بىر	برى مەن برى	23	»	»
غىلىمىن	علمەنە	26	»	»
خېمىيەنى	خېمىياغا	27	»	»

تۈزۈش	قاتاسى	جولى		بەتى
		جولى	قاي جاغىنان ساناغاندا	
فېزىقان	فېزىقا	27	باسىنان	61
سۇۋارۇ ءۈچن	سۇراۋۇغا	3	"	62
جۇرگىزەتۈن	جۇر كرگىزۋۇ اەڭ	3	"	"
	بەك اەتە - تۈن		"	"
آيتب	بايعاتب	4	"	"
جوغرافىيا	جاغراخياغا	4	"	"
ءارتب	تارتب	8	"	"
	،، خالقنك ،، - دەگەن	9	"	"
	سوزدك كەرەگى جوق.		"	"
آيدرماسن	آيرميسن	9	"	"
ماغلۇمات بەرۋگە	قاراسترۇغا	10	"	"
آسەرى	اسەرى	2-1	سوڭىنان	63
قاۋمچل جانۋارلار ءام اوسىدكەن	سەيوزى (اەنچى - لمس) جەنۋارلار ءام اوسملار، مە - سەلەن كىراپ.	6	باسىنان	64

19242.
160

OHIO AND
WEST VIRGINIA
R.R. CO.